Переклад Наталі Околітенко

Скотохутір

Розділ 1

Містер Джонс з ферми "Садиба" замкнув на ніч курник, проте, добряче напившись, забув позатуляти дірки в стіні. Садонувши ногою затильні двері, він прохилитався через двір, силкуючись переступити через світляне коло від ліхтаря, що витанцьовував у його руці; на кухні вицідив собі з діжечки рештки пива й вклався в ліжко, де вже похропувала місіс Джонс.

Вікно відпочивальні згасло, й тієї ж миті на фермі зчинився рейвах. Зранку ходили чутки, що старий Майор, призовий кнур з Мідлуайта, минулої ночі бачив дивний сон і хоче повідати його іншим. Усі домовилися зібратися у великій стодолі, щойно містер Джонс згине з очей. Старий Майор (так його звали, хоч на ярмарках представляли під іменем Краса Уїлінгтона) зажив на фермі такої поваги, що тварини без вагань згодилися пожертвувати годиною сну, аби почути його оповідь.

Майор чекав, як завжди, затишно влаштувавшись на своїй солом'яній підстилці, на узвишші в кінці стодоли під ліхтарем, що звисав із сволока. Він мав уже дванадцять років, був ширший, як довший, проте лишався тим самим благородним кабаном з притаманним йому виразом мудрості й доброзичливості, який не збавляли навіть страхітливі ікла. Доки тварини посходились та влаштувалися кожен на свій смак, минуло чимало часу.

Першими прибігли три собаки — Блюбел, Джессі й Пінчер, а за ними свині, які захопили місця на соломі перед узвишшям. Кури повистрибували на підвіконня, голуби, штовхаючись, обсіли бантини, вівці та корови вмостилися за свиньми й заходилися ремигати. У парі прийшли

коні Боксер і Кловер; ступали вони неквапно, ощадливо ставлячи свої широкі кошлаті копита. Кловер була середнього віку рослява кобила, яка по четвертому лошаті геть зовсім стала репетею; Боксер хоч на кого міг справити враження — в холці шість футів заввишки, він тягнув за двох битюгів. Біла поперекова пасмуга надавала його пиці дурнуватого виразу — втім, він і був таким, а любили його за спокійну вдачу та надзвичайну працьовитість. За кіньми придріботіли біла коза Мюріель і віслюк Бенджамін. На фермі він жив найдовше і мав на рідкість прикру вдачу. Здебільшого мовчав, коли ж здобувався на слово, то нікого воно не тішило; так одного разу процідив, що Господь Бог обдарував його хвостом, аби оганятися, та він би волів обходитися без хвоста, але ж і без гедзів. Бенджамін єдиний з усіх ніколи не сміявся й на запитання, чому такий похмурий, відповідав, що приводу для веселощів не бачить. Однак він був приязний до Боксера, й недільні дні вони збавляли плече до плеча, мовчки смикаючи травичку в загоні поряд із садом.

Щойно Боксер та Кловер вклалися, як до стодоли вскочив виводок каченят, котрі примудрилися загубити матір: схвильовано крякаючи, вони метушилися, шукаючи безпечного для себе місця. Зметикувавши, що витягнуті вперед ноги Кловер непогана захисна стіна, стрибнули в сховок і заснули. Нарешті, як завжди вихилясом, похрумуючи цукром, з'явилася Моллі, біла кобилка, яка тягала бідарку містера Джонса, — що ловка, що дурна. Вона пропхалася наперед, струшуючи гривою: адже в неї були вплетені червоні стрічечки. Останньою була кішка: вмить вибравши найтепліше місце, вона ковзнула поміж Боксером та Кловер — муркотіла, вовтузилась і щонайменше збиралася слухати промову Майора.

Окрім Мозуса, ручного ворона, що дрімав на тичці за стодолою, зібралися всі. Запропонувавши слухачам гарненько влаштуватися та дочекавшись тиші, Майор прочистив горло й почав:

— Товариші! Ви вже чули, що минулої ночі я бачив дивний сон. Про сон пізніше. Насамперед я маю вам сказати ось що. Навряд чи я довго буду з вами, й перед смертю я зобов'язаний поділитися набутою

мудрістю. Вік мені випав довгий, я мав достатньо часу для роздумів, коли самотній лежав у своєму загоні, й смію твердити, що розумію сенс життя краще від своїх одноплемінників. Ось про це й хочу вам повідати.

Отже, друзі, в чому сенс нашого з вами буття? Гляньмо правді у вічі: дні наші куценькі, ми ж гноблені та упосліджені. З тієї хвилини, як ми приходимо у світ, нам дають рівно стільки, щоб підтримати в нас живу душу, і той, хто дужий, працює до останку, коли ж ми стаємо непотрібні, нас із страхітливою жорстокістю женуть на бойню. Жодна тварина Англії не знає не те що щастя — заслуженого відпочинку, не відає, що таке свобода. Життя наше — злидні й рабство. Це істина.

Та чи таким має бути справжній лад? Чи від того це, що земля наша бідна й неспроможна прогодувати тих, хто живе на ній і обробляє її? Ні, товариші, тисячу разів ні! Клімат Англії м'який, грунти родючі, вони здатні прогодувати куди більшу кількість тварин, аніж їх є. Така ферма, як наша, може утримувати дюжину коней, двадцять корів, сотню овечок — і життя їхнє буде сповнене такого комфорту, такої гідності, що нам про це й мріяти годі. Чому ж ми отак животіємо? А тому, що майже весь наш гірко здобутий доробок привласнюють люди. Ось, товариші, відповідь на всі ваші запитання! Ось де наш єдиний і справжній ворог — Людина. Заберіть Людину — й назавжди зникне причина голоду та непосильної праці.

Людина — єдина істота, котра споживає, нічого не виробляючи. Вона не доїться, не несе яєць, вона занадто квола, аби тягати плуга, й не вженеться за кроликом. І Людина володарює над тваринами! Вона жене їх на роботу, вона уділяє їм кормів рівно стільки, щоб вони не потерпали від голоду, а решту забирає собі. Наша праця спушує грунт, наш гній удобрює його, та єдине, що в нас є, — це наша шкура. Ось ви, корови, які тут лежите, скільки літрів молока ви дали торік? Цим молоком ви могли б вигодувати дебелих телят, а де воно поділося? Все до останньої краплини щезло в горлянках наших ворогів. А ви, кури, скільки яєць знесли цього року? Курчат-бо скільки виростили? Все пішло на базар, щоб у кишенях містера Джонса та йому подібних водилися грошенята.

Скажи й ти, Кловер, де четверо тих лошат, яких ти виносила й народила в муках? Вони б стали тобі втіхою на старості… Та всіх їх продали під'ярками, і жодного з них ти не побачиш? І по твоїх материнських трудах, по твоїх розораних перелогах що в тебе є, окрім жмені вівса й старого стійла?

Та й це наше нікчемне життя не кінчається так, як велить природа. Я не кажу про себе — мені пощастило. За плечима в мене дванадцять років, і я дав життя більш як чотирьом сотням нащадків. Як на свиню, то мені є чим пишатися! Та жодна тварина не уникає ножа! Ось ви, поросята, яких я бачу перед собою, не мине й року, як усім вам буде кінець в тій он загородці. Така доля чатує на корів, свиней, курей, овечок… Навіть коні та собаки її не уникнуть. Настане ще далекий день, коли могутні м'язи вже не служитимуть тобі, Боксере, і Джонс відправить тебе до живодера, який переріже тобі горлянку й зварить з тебе собачу хльобавку. Що ж до собак, то коли вони постаріють і втратять зуби, містер Джонс почепить їм на шию каменюку й пенделем під зад відправить на дно найближчого ставка.

Хіба ж не стало вам тепер, товариші, наскрізь зрозуміло, що джерело зла, яке роз'їло наше життя, — це тиранія людства. Позбудьмося Людини — й плоди трудів наших лишатимуться нам! Вже цього вечора може зійти зоря свободи, яка зробить нас багатими й незалежними. Що потрібно для цього? Трудитися день і ніч, душу й тіло свої кладучи на олтар вибавлення від деспотизму. І я закликаю вас, товариші, — Повстання! Я не знаю, коли воно спалахне, за тиждень чи за сотню років, але, як я бачу цю солому під ногами, так само я певний: справедливість переможе. І хай хоч скільки лишилося вам жити, товариші, присвятіть себе цій ідеї! Окрім того, заповідаю передати своє послання тим, хто прийде після вас, щоб майбутні покоління продовжили боротьбу до переможного кінця.

І пам'ятайте, товариші, — ваша рішучість має бути несхитною. Хай ніщо не зіб'є вас з обраного шляху. Не слухайте, коли вам казатимуть, що у людей і тварин спільні інтереси, що процвітання одного табору означає благоденство й для іншого. Все це брехня! Людей ніщо не

обходить, окрім них самих. А серед нас, тварин, нехай над усім візьме гору непорушна єдність. Всі люди — вороги. Всі тварини — друзі.

Щойно Майор замовк, як сталося непередбачене. Де не взялися чотири великі щури: сівши на задні лапки, вони уважно слухали промову. Однак їх побачили собаки, й тільки миттєва реакція врятувала щурам життя — югнули до дірок. Майор підніс ратицю, закликаючи до уваги:

— Товариші, — сказав він, — нам треба вирішити ще одне принципове питання. Дикі звірі, такі як щури та кролики, — вони нам друзі чи вороги? Давайте проголосуємо. Ставлю це питання на розсуд зборів: чи є щури нашими товаришами?

Захід здійснили невідкладно й переважною більшістю голосів вирішили: щурів можна мати за товаришів. Проти голосували четверо: три собаки й кішка, а втім, щодо неї пізніш було з'ясовано, що вона піднімала лапку в обох випадках. Майор продовжив:

— Мені мало що лишилося додати. Я тільки повторю: пам'ятайте, що ваш обов'язок — боротися з людьми й протидіяти всім їхнім намірам. Кожен, хто ходить на двох ногах, — ворог. Кожен, хто ходить на чотирьох ногах або ж має крила, — друг. І пам'ятайте також, що в змаганні з Людиною ми не повинні їй уподібнюватися. Навіть здобувши перемогу, відкиньте все, що створила Людина. Жодній тварині не слід жити в домі, спати в ліжку, носити одяг, вживати алкоголь, палити, торкатися грошей або ж займатися торгівлею. Всі людські звички — це зло! Окрім того, жодна тварина не повинна гнобити своїх родичів. Слабкі чи сильні, розумні чи дурні, — ми брати! Жодна тварина не має права вбивати інших тварин. Усі тварини рівні.

А тепер, товариші, я розповім вам сон, який побачив минулої ночі. О, ні, в моїй мові бракує барв, аби змалювати вам цю мрію. Це була мрія про те, якою стане земля після того, як остання людина щезне з її лиця. І пригадалося мені давно забуте… Багато років тому, коли я був крихітним

поросятком, моя мати й вся наша рідня любили наспівувати прадавню пісню, з якої вони знали лиш три рядочки й мелодію. Вона в пам'ятку мені з дитинства, хоча минуло стільки часу… І от — о, диво! — минулої ночі ця пісня прийшла до мене разом із мрією; де не взялися слова, які, я певний, співали наші пращури і які, здавалося, були навіки втрачені в пам'яті поколінь. Я подарую їх вам, товариші! Я вже старий, мій голос хрипить, та ви підхопите за мною, і у вас це вийде краще. Пісня називається "Тварини Англії".

Старий Майор прочистив горло й затягнув… У нього й справді був хрипкуватий голос, однак хвилююча мелодія, щось середнє між "Клементиною" і "Кукарачею", лунала достатньо виразно. Слова ж були такі:

Звірі Англії та світу,

Всіх загонів і полів,

Закликаю вас до світлих,

До щасливих нових днів.

Він настане, він настане,

Світ святої чистоти,

Як людей на нім не стане,

А залишаться скоти.

Батогів на нас не буде,

І ярмо не треба нам.

Все це зникне, як і люди,

Віз хай струхне без коня!

Наше майбуття багате

Конюшиною, вівсом,

Стануть дні суцільним святом,

Стануть дійсністю, не сном!

Небо Англії так сяє,

В ріках чистої води

Всім тваринам вистачає.

Станем вільні назавжди!

Присягнемо чесним словом —

Волю відберем свою.

Свині, кури і корови —

Не відступимо в бою!

Звірі Англії та світу,

Всіх загонів і полів,

Закликаю вас до світла,

До щасливих вільних днів.

Спільне виконання пісні надихнуло тварин. Як тільки Майор дійшов до останнього рядка, вони завели її спочатку. І найбільші тупаки спромоглися опанувати мелодію та кілька слів, а в найздібніших, таких як свині чи собаки, гімн рвався з глибини їхніх душ. Трохи зусиль, аби притертися один до одного, — і вся ферма одноголосно ревнула "Тварини Англії". Корови вимукували, собаки вигавкували, овечки вимекували пісню, коні іржали й качки крякали. Це всім їм давало таку втіху, що вони бралися до співу п'ять разів, за кожним заходом краще, співали б і до ранку, коли б…

Лемент збудив містера Джонса, й він вибрався з ліжка, певний, що в двір ускочила лисиця. Схопив рушницю, яка завжди стояла біля ліжка, й кілька разів вистрелив у темряву. Кулі дзенькнули об стінку стодоли, й збори довелося припинити. Всі розбіглися по своїх місцях, і ферму пойняв глибокий сон.

Розділ II

Через три дні старий Майор заснув і не прокинувся. Його поховали в саду.

Сталося це на початку березня. Протягом наступних місяців таємна діяльність набула великого розмаху. Майорова промова спонукала більшість найкмітливіших мешканців ферми глянути на власне життя під новим кутом зору. Вони не знали, коли збудеться передбачення великого кнура, у них не було жодних підстав сподіватися, що це станеться за їхнього життя, проте в одному вони не сумнівалися: Повстання належить готувати.

Просвітянська та організаційна робота, звичайно, лягла на плечі свиней, чиї видатні розумові здібності були загальновизнані. Серед цих інтелектуалів явно вирізнялися два кабанчики — Сноубол і Наполеон, яких містер Джонс відгодовував на продаж. Наполеон був дебелий і навіть аж лютий з вигляду беркширський кнур, єдиний такий на фермі. Радше мовчазний, як говіркий, він, проте, мав репутацію особи з подвійним дном. Сноубол по слово до кишені не ліз, був жвавий та винахідливий, хоч і не без вітру в голові. Інші свині ще не вийшли з віку поросят. Найбільшої популярності серед них зажив куценький та тлустенький, а проте вельми прудкий Верескун — з кругленькими щічками, неспокійними очицями і голосом, що проймав до печінок. Він зростав у блискучого оратора. Досліджуючи якусь складну проблему, він кидався на всі боки, смикаючи хвостиком, і це надавало його промовам особливої переконливості. Подейкували, що Верескун спроможний довести, що біле — це чорне, й навпаки…

Утрьох вони творчо осмислили ідеї старого Майора й скомпонували їх у струнку світоглядну систему, яку назвали Анімалізмом. Його основи вони викладали на таємних збориськах у стодолі — протягом кількох ночей на тиждень. Спочатку проводирі зіткнулися з тупістю й байдужістю худоби. Дехто вважав за вкрай потрібне бути лояльним до містера Джонса, якого вони величали Хазяїном, або ж кидав недоумкуваті зауваження на кшалт: "Містер Джонс нас годує. Коли його не стане, то ми помремо з голоду". Інші питали: "Нащо нам дбати про те, що буде після нас?" Або: "Якщо Повстання не здійсниться за нашого життя, то який сенс трудитися заради нього?" Свині терпляче пояснювали, що це суперечить духові Анімалізму… Найбезглуздіше запитання виникло у Моллі, білої кобилки: "А чи буде після Повстання цукор?"

— Ні, — твердо відповів Сноубол. — Ми не збираємося виробляти цукор. Та й нащо він тобі? Досить вівса і сіна.

— А чи буде мені дозволено носити стрічечки в гриві? — не вгавала Моллі.

— Товариші! — мовив Сноубол. — Ці стрічки, які засіли у тебе в голові, — символ рабства. Невже ти не в змозі утямити, що свобода дорожча від стрічечок?

Моллі згідливо кивнула головою, однак було схоже, що на цей предмет у неї склалася власна думка.

Ще важче далося свиням спростування брехні, яку пустив ручний ворон Мозус. Улюбленець містера Джонса, пліткар і базікало, він усе ж таки був мастак на вигадки. Мозус поширював чутки про існування таємничої Гори Смоктунців, куди тварини потрапляють після смерті. Вона — за хмарами на небі, й там неділя сім разів на тиждень, конюшина квітує цілий рік, а грудки цукру та макухи виростають просто на кущах. На фермі Мозуса не терпіли за ледарство, але в Гору Смоктунців дехто вірив, і свиням довелося докласти чимало сил, аж доки вони переконали всіх, що такої країни не існує.

Найвідданішими були тяглові коні — Кловер і Боксер. Думалось їм вкрай сутужно, тож, раз і назавжди визнавши свиней за поводирів, вони вбирали в себе все, що ті казали, а потім втовкмачували його іншій худобі. Коні ходили на всі стодольні збориська й першими заводили "Тварини Англії", чим завершувалася зустріч.

І повелося так, що Повстання спалахнуло раніше, а здійснилося значно легше, аніж хтось міг це уявити.

Скорий на розправу містер Джонс свого часу був непоганим фермером, та доля від нього відвернулася. Витративши прірву грошей на судову тяганину, він занедбав господарство й почав пиячити. День у день висиджував на кухні в кріслі-гойдалці — переглядав газети, прикладався до пляшки, годував Мозуса крихтами хліба, вимоченими в пиві; робітники ж байдикували й тягли все, що погано лежало. Поля заросли бур'яном, огорожа падала, а тварини часто лишалися негодованими.

У червні збіжжя достигло. Напередодні середини літа — дня, який випав на суботу, — містер Джонс поїхав до Уїлінгтона й так укотентувався в "Червоному леві", що дістався додому лише у неділю пополудні. Подоївши вранці корів, наймити подалися ловити кроликів, не подбавши про худобу. Удома містер Джонс негайно вклався спати на лежаку, накривши обличчя газетою, а це означало, що мешканці ферми мусили голодувати до самого вечора. Терпець їм урвався! Одна корова рогами вибила двері до засіків, й туди негайно рвонули всі тварини. Містер Джонс прокинувся і разом з чотирма помічниками прибув на місце події. Батоги аж свистіли в їхніх руках! Однак гнів зголоднілого товару хлюпнув через вінця, і всі як один кинулися на своїх гнобителів. Людей штовхали та били з усіх боків, і раптом ті збагнули, що вже не господарі становища. Вони й гадки не мали, що бидло здатне на таке: шаленство тих, з ким вони звикли поводитися недбало, перелякало їх до смерті. Іншої ради, як чкурнути геть, вони не бачили, й за мить усі п'ятеро чимдуж мчали путівцем до великої дороги, а худоба піднесено наздоганяла їх.

Побачивши з вікна спальні це видовище, місіс Джонс прихапцем покидала до саквояжа що трапило під руку, й втекла через чорний хід. Мозус зірвався зі своєї тички і, сполохано каркаючи, полетів за нею.

Тварини гнали містера Джонса та його поплічників доти, доки за ними не захряпнулись важкі ворота ферми. Повстання було переможно завершене ще до того, як скот збагнув, що, власне, відбулося: Джонса витурено й "Садиба" віднині переходить у їхню власність.

Усвідомлення завершеного не одразу прийшло до тварин. Спочатку вони дослідили всі сховки, аби переконатися, що там немає людиськ, затим повернулися на ферму, палко прагнучи знищити сліди ненависного Джонсового панування. Двері приміщення, де зберігалася кінська збруя, були вибиті; вуздечки, посторонки, жахливі ножі, якими Джонс кастрував свиней та баранів, — усе було викинуто геть. Віжки, шори та всіляке інше принизливе причандалля полетіло в багаття, яке вже розклали посеред двору, туди ж батоги й пуги. Вся худоба вигоцувала з радощів,

спостерігаючи, як вони горять. Сноубол, окрім того, кинув у вогонь ще й стрічечки, що їх ярмаркового дня вплітали в гриви коней.

— Стрічечки, — сказав він, — це те ж саме, що й одяг, — приналежність людської істоти. Тварини мають ходити в тому, в чому з'явилися на світ.

Почувши таке, Боксер скинув бриля, під яким ховав від гедзів свої вуха, і з насолодою швиргонув його у полум'я.

Руйнувати все, що нагадувало про Джонса, довго не довелося. Після цього Наполеон відвів підопічних у засіки й кидав кожному подвійну порцію їжі, а собакам ще й по два бісквіти. Потім тварини сім разів натхненно проспівали "Тварини Англії" й заходилися вкладатися на ніч. Спалося їм, як ніколи, солодко.

Прокинувшись, як завжди, на світанку, вони згадали вчорашню блискучу перемогу й разом потрюхикали на пастівень. Неоддалік був пагорб, з якого відкривалася вся панорама ферми. В першому сонячному промінні худоба видерлася на вершечок і оглянула свої володіння, — все, що забирало око, належало їм! У захваті від такого відкриття вони гасали колами й вицибували, качалися по траві й набивали пащі солодкою літньою травою, спушували лапами та ратицями землю й мліли від її пахощів. Трохи заспокоївшись, вони обійшли всі фермерські угіддя, споглядаючи ниви, пастівні, фруктовий сад, ставок і гайок так, ніби раніш нічого цього не бачили, бо ніяк не могли повірити, що все їхнє.

Потім вони повернулися до будівель і збентежено зупинилися на порозі Джонсового житла. Тепер і воно належало їм, однак заходити до покоїв було лячно. Якусь хвилю повагавшись, Сноубол і Наполеон розчахнули двері, й тварини вервечкою потягнулися за ними, стараючись нічого не зачепити. На цирлах вони пройшли з кімнати до кімнати, затамувавши віддих, приголомшені неймовірними довколишніми розкошами — ліжками з пуховими перинами, дзеркалами, софою з

кінського волосу, брюссельськими килимами, літографією королеви Вікторії над вішаком у вітальні. Вони вже спускалися східцями, коли з'ясувалося, що Моллі зникла. Виявили її в одній із спалень. Вона взяла шматок блакитної стрічки з туалетного столика місіс Джонс, перекинула через плече й тепер милувалася собою в дзеркалі — вигляд у неї був дурний далі нікуди. Всі тварини засудили її й полишили дім. Кілька окостів, які висіли на кухні, вирішили зняти й поховати; в буфетній Боксер розсадив копитом діжечку з пивом — інше лишилося неторканим. З житла ухвалили зробити музей — всі дійшли згоди, що жодна тварина не повинна тут мешкати.

Після сніданку Сноубол і Наполеон знов зібрали худобу. — Товариші, — сказав Сноубол, — уже по п'ятій і на нас чекає довгий день. Сьогодні ми розпочнемо жнива. Але перед тим ми повинні зробити щось важливе.

І свині повідомили, що протягом останніх трьох місяців вони вчилися читати й писати за старим букварем, який колись належав дітям містера Джонса, а потім його викинули. Наполеон послав по слоїчки з чорною та білою фарбами і попрямував до воріт, за якими починався великий шлях. Затим Сноубол (саме Сноубол, бо в нього був найкращий почерк) узяв своїми ратичками пензлик, заквацяв слова "Ферма "Садиба"" на воротях, натомість написав: "Скотохутір". Віднині так називалася ферма. Після цього всі повернулися до будинку, де вже стояла прихилена до затилля драбинка, принесена за наказом Сноубола й Наполеона. Вони оголосили, що протягом останніх трьох місяців їм, ученим свиням, принципи Анімалізму вдалося сформулювати в Семи Заповідях. Ці Сім Заповідей будуть увічнені на стіні, й вони стануть залізним законом, за яким віднині й довіку житимуть усі мешканці хутора. Не без труднощів (свині не так просто збалансувати на приступці) Сноубол видерся нагору і взявся до роботи; трохи нижче Верескун тримав відерце з фарбою. Заповіді були написані на темній проолієній стіні великими білими літерами, помітними з тридцяти метрів. Ось що вони проголошували:

СІМ ЗАПОВІДЕЙ

1. Кожний, хто ходить на двох ногах, — ворог.

2. Кожний, хто ходить на чотирьох ногах або має крила, — друг.

3. Тварини не вбираються.

4. Тварини не сплять у ліжках.

5. Тварини не споживають алкоголю.

6. Тварина не вбиває іншу тварину.

7. Всі тварини рівні.

Кожна літера була ретельно виведена, от хіба що замість "друг" вийшло "дург", а одне "с" дивилося в інший бік, але в цілому все справляло бездоганне враження. Аби товариство добре взяло в голову написане, Сноубол голосно прочитав заповіді. Всі схвально кивали, а найкмітливіші вже почали їх заучувати напам'ять.

— А тепер, товариші, — сказав Сноубол, кидаючи пензлик, — на лани! Хай буде для нас справою честі впоратися з урожаєм скоріш, аніж Джонс та його раби!

Але в цей час три корови, котрі давно вже неспокійно товклися, голосно замукали: їх не доїли цілу добу, і вим'я в них боліло. Трохи подумавши, свині послали по відра й пречудово видоїли корів, ніби для цього й народилися зі своїми роздвоєними ратичками. Незабаром п'ять відер наповнилися густим парним молоком, на яке інші тварини позирали з неприхованим інтересом.

— І що будемо з ним робити? — спитав хтось.

— Джонс колись підливав його нам у годівнички, — сказала котрась курка.

— Не про молоко треба думати, товариші! — вигукнув Наполеон, затуляючи собою відра. — Про нього подбають. Врожай — ось що головне! Товариш Сноубол поведе вас. Я наздожену за кілька хвилин. Вперед, товариші! Жнива не ждатимуть.

Коли пізнього вечора тварини повернулися додому, то побачили, що молоко десь поділося.

Розділ III

Як же вони пітніли на ланах!

Часом виникали неабиякі проблеми: техніка ж була розрахована на людей, а з тварин ніхто не вмів працювати, стоячи на задніх лапах. Але свині знайшли, як обійти ці перешкоди… Що ж до коней, то вони знали кожну западинку на полях, а на косовиці та жнивах розумілися краще від Джонса та його наймитів. Власне, свині не працювали, а організовували та направляли, на що, звичайно, мали право завдяки своїм видатним здібностям. Отож Боксер та Кловер впрягалися в жниварку або ж механічні граблі (про якусь там вуздечку чи пугу й мови не могло бути!) й ретельно обробляли поле. Позаду ж ступала свиня й залежно від ситуації керувала: "Натисни, товаришу!" або "Крок назад, товаришу!" Збираючи врожай, усі викладалися до краю, навіть кури та качки цілий день снували, тягаючи в дзьобах колоски. Врожай зібрали на два дні раніш, аніж це виходило у містера Джонса. І який же він був щедрий, той врожай! Не пропало жодного зернятка, птиця навіть мерву попереносила, й за час збиральних робіт ніхто не дозволив собі з'їсти більше від жменьки.

Мешканці ферми не уявляли, що можна трудитися з такою втіхою. Вони аж мліли від насолоди, спостерігаючи, як наповнюються засіки:

адже це була їхня пожива, яку вони виростили й зібрали для себе, тільки для себе — безжальний господар нічого не забере. Після того, як нікчемних людисьок-паразитів було вигнано, ніхто вже не претендував на запаси. Звичайно, у вільний час доводилось багато над чим сушити голову, бо ж досвіду було замало… Однак свиняча кмітливість і могутні м'язи Боксера долали всі труднощі. Боксер був гідний захвату. Він і в часи Джонса багато працював, ну, а тепер тягнув за трьох битюгів, і бували дні, коли вся робота лягала на його плечі. Від вранішньої зорі до вечірньої він, здавалося, не відав утоми, хоч завжди його бачили там, де найважче. Він домовився з одним півнем, аби той піднімав його на півгодини раніше від інших, і до початку трудового дня вже встигав виконати щось найпотрібніше. На всі проблеми, які поставали перед худобою, він реагував однаково: "Я працюватиму ще більше". Такий у нього був особистий девіз.

Інші теж старалися. Наприклад, кури та качки склали в засіки п'ять бушелів зерна, зібравши його по зернятку. Крадіжки, сварки, ревнощі, невдоволеність малими пайками, ремствування — все це лишилося в минулому. Ніхто або майже ніхто не скаржився, окрім Моллі, котрій, бачте, не подобалося прокидатися на світанні, а коли на її ділянці траплялося каміння, то вона могла й роботу покинути. Помітили також, що й кішка щезала, коли траплялося щось невідкладне, зате як миленька з'являлася до обіду або ж вечері. Але вона так вибачалася, так зворушливо муркотіла, що важко було не повірити в її добрі наміри. А от віслюк Бенджамин не змінився. Він ні за що не хапався, але й нічого не уникав; коли його питали, чи відчуває він, наскільки стало щасливішим життя після того, як позбулися Джонса, відповідав: "Наш брат живе довго. Ніхто з вас не бачив дохлого віслюка". От і думай що хочеш…

Недільного дня всі відпочивали. Снідали на годину пізніше, а потім поспішали на церемонію, яка проводилась неодмінно. Спочатку піднімали прапор. Сноубол знайшов у комірці стару зелену скатертину місіс Джонс і намалював на ній білі копито й ріг, і тепер цей стяг піднімали в саду ферми. Зелений колір, пояснював Сноубол, символізує поля Англії, а

копито й ріг — майбутню Республіку Тварин, яка настане в цілому світі, коли буде здобуто остаточну перемогу над людським родом.

Коли прапор було піднято, всі збиралися у великій стодолі на спільну раду, яка дістала назву Асамблеї. Тут планували роботи на наступний тиждень, пропонували й обговорювали різні заходи. Пропонували, звичайно, свині, а всі інші розуміли, як належить голосувати; виступити ж з власними пропозиціями їм і на думку не спадало. Сноубол і Наполеон бурхливо дебатували, однак рідко доходили згоди: хоч що казав би один, другий завжди був проти. Навіть коли ухвала була одностайна, як у випадку з виділенням місця для заслуженого відпочинку тварин, однаково спалахували суперечки; цього разу про межу пенсійного віку для кожної скотини. Асамблея завершувалася співом гімну, й далі кожен проводив день на власний розсуд.

Приміщення, де зберігалася збруя, свині перетворили на штаб-квартиру. Тут, користуючись знайденими на фермі книжками, вони вивчали ковальське діло, теслярство й інші ремесла. Сноубол, окрім того, створював Комітети Тварин, віддаючи їм свою невгамовну енергію. Він організував Комітет з виробництва яєць, Лігу чистих хвостів для корів, Комітет з вторинної освіти диких товаришів — з метою приручити щурів і кроликів; Рух за білу шерсть серед овечок і багато інших, не кажучи вже про курси читання й письма. На жаль, з того нічого не виходило. Дикуни, наприклад, поводилися, як і раніше, підкреслену ж увагу до себе старалися використати у власних цілях. Кішка, ставши членом Комітету з вторинної освіти, кілька днів виявляла велику активність. Одного разу її бачили на даху, де вона розповідала горобцям, що тепер усі тварини брати, а відтак кожен горобець може наблизитись до неї і навіть сісти на лапку. Та сіренькі воліли зберігати дистанцію, і кішка охолола до громадської роботи.

Попри все, лікнеп мав великий успіх, і до осені всі тварини більше чи менше стали грамотними.

Свині вже давно вільно читали і писали. Собаки знали літери, та, окрім Семи Заповідей, їх ніщо не цікавило. Маріель, коза, в цьому мистецтві перевершувала собак і вечорами часом читала іншим клапті газет, які валялися на смітнику. Бенджамін нічим не поступався свиням, проте демонструвати свої здібності не любив. Кловер опанувала алфавіт, та неспроможна була скласти жодного слова. Боксер геть зовсім виснажився на літері Г. Своїм величезним копитом виводив А, Б, В, Г і марно силкувався згадати, що ж далі. Іноді він опановував наступні чотири літери, зате одразу ж забував попередні. Врешті він вирішив вдовольнитися здобутим, і писав знайомі знаки раз чи два на день, тренуючи в такий спосіб пам'ять. Що ж до Моллі, то, опанувавши власне ім'я, вона відмовилася навчатися. Викладала його з гілочок, прикрашала квіточками й розгулювала довкіл, милуючись витвором.

Переважна ж більшість мешканців ферми далі А не ступила, до того ж з'ясувалося, що такі тупаки, як овечки, кури та качки, не в змозі запам'ятати й Сім Заповідей. Після тривалих роздумів Сноубол оголосив, що Заповіді можна успішно звести до афоризму: "Чотири ноги — добре, дві ноги — погано". В цьому, сказав він, і полягає основний принцип Анімалізму, і той, хто ним перейметься, врятується від розтлінного людського впливу. На перший погляд, поза цим принципом лишалися птахи, адже в них теж були дві ноги, однак Сноубол довів, що це не так:

— Пташині крила, товариші, — орган руху, а не дії. Отже, їх треба мати за ноги. Характерна ознака людини — руки, якими вона й чинить свої лиходійства.

Птахи не збагнули довгої тиради Сноубола, але її суть до них дійшла, і всі заходилися старанно заучувати новий афоризм. "Чотири ноги — добре, дві ноги — погано", — було написано на затиллі стодоли трохи вище від Семи Заповідей. Запам'ятавши це, овечки вдалися в екстаз і часом, пасучись, хором мекали "Чотири ноги — добре, дві ноги — погано", мекали годинами й трохи не втомлюючись від того.

Наполеона не цікавили комітети Сноубола. Він вважав, що найважливіше — навчання молодого покоління, і висловив цю свою думку саме тоді, коли після збирання врожаю Джессі й Блюбел народили міцненьких собачат. Тільки-но вони перестали годувати їх молоком, Наполеон забрав щенят від матерів, сказавши, що збирається особисто зайнятися їхнім вихованням. Він влаштував цуценят на горищі, куди можна було піднятися тільки східцями із штаб-квартири, й так заховав їх від сторонніх очей, що скоро всі мешканці ферми забули про собак.

Незабаром з'ясувалося, куди пропадає молоко: потрапляє в свинячу годівницю. Достигли й ранні яблука — вітер струшував їх на траву. Нібито всі мали на них однакові права, та одного разу яблука зібрали й перенесли в приміщення для свиней. Дехто запротестував, але це нічого не дало. Тут навіть Наполеон і Сноубол дійшли консенсусу. На Верескуна поклали обов'язок роз'яснити ситуацію.

— Товариші! — репетував він. — Сподіваюся, ви не запідозрюєте нас, свиней, у тому, що ми так поводимося з причини дрібного егоїзму? Багато хто з нас терпіти не може ні молока, ні яблук, а сам я їх на дух не зношу. Єдине, задля чого ми мусимо їх споживати, — це здоров'я. Яблука й молоко, — наукою доведено, товариші, наукою! — доконче потрібні свиням, щоб тримати себе у творчій формі. Ми, свині, трудівники інтелектуального фронту, процвітання ферми й організація праці залежить тільки від нас. День і ніч ми невтомно дбаємо про ваш добробут. Ми п'ємо молоко та їмо яблука тільки заради вас. Знаєте, що станеться, коли ми, свині, не зможемо виконувати свої обов'язки? Повернеться Джонс! Так, знов над нами запанує Джонс! І я певен, товариші, — голос Верескуна, який кидався навсебіч, метляючи хвостиком, тут перейшов у хлип, — я певен, товариші, що серед нас не знайдеться жодного, хто змирився б з поверненням Джонса.

І справді, не знайшлося. Коли становище постало в такому світлі — який міг бути опір? Свиняче здоров'я — ось найактуальніша проблема. Без зайвих слів усі погодились, що й молоко, і падалиці, а, окрім того,

значну частину яблук, що достигають, належить берегти для свиней і тільки для свиней.

Розділ IV

На кінець літа вісті про події на Скотохуторі поширились по всій окрузі. Щодень Сноубол і Наполеон посилали голубів, щоб ті розповідали мешканцям навколишніх ферм про історію Повстання та навчали їх гімну "Тварини Англії".

Майже весь час містер Джонс сидів у "Червоному леві" в Уїлінгтоні й кожному, хто хотів його слухати, розповідав про жахливу несправедливість, яка випала на його долю. Подумати лишень! Якесь бидлюччя забрало у нього власність. Інші фермери не проти були поспівчувати йому, але з допомогою не квапились. Потай кожен з них міркував: а чи не перепаде йому що-небудь від біди, яка спіткала містера Джонса? Бог послав Джонсу не найкращих сусідів. Один з них, власник ферми Фоксвуд — великого і геть занедбаного маєтку з виснаженими пастівнями та напівзогнилою огорожею — містер Пілкінгтон був безжурний джентльмен, якого цікавили полювання або риболовля — залежно від сезону. Інша ферма, меншого розміру, але в кращому стані, належала містеру Фредерику, котрий постійно займався судовими позовами й мав репутацію людини, ладної за шилінг хоч кому вчепитися в горлянку. Обоє так не любили один одного, що об'єднатися бодай для захисту власних інтересів практично не могли.

Проте їх налякало Повстання, й вони не на жарт були занепокоєні тим, щоб і їхня живність не взяла собі чогось у голову. Для початку вони вирішили на пні знищити саму ідею про тварин, які самі управляють фермою. Та за два тижні там усе розвалиться! — казали вони. Тварини на фермі "Садиба" (нової назви не визнавали) між собою переб'ються, не кажучи про те, що просто повмирають з голоду. Та час минав, а на голод не заходило, й Фредерик та Пілкінгтон змінили платівку. Вони почали розповідати про варварські порядки, які панують на Скотохуторі: там узвичаєний канібалізм, тортури за допомогою розпечених острог, а всіх

самичок усуспільнили. "Такі наслідки спроби піти супроти законів Природи", — завершували Джонсові сусіди.

Сказати, що їм дуже вірили, не можна. Чутки про дивовижну ферму, де тварини, вигнавши людей, самі дають усьому раду, не вгасали, й незабаром округою прокотилася тривожна хвиля опору. Смирні бички дичавіли, овечки ламали загорожі й витоптували посіви, а скакуни харапудились перед перешкодами й скидали вершників. Окрім того, катастрофічно ширилась популярність гімну "Тварини Англії". Людей від нього аж тіпало, хоч вони й казали, що сподівалися від бидла чогось розумнішого, не такого нісенітного. Однак того, кого застукували за співом, лупцювали нещадно. А пісня була невмируща! Дрозди висвистували її, сидячи на живоплотах, голуби витуркували її у листі берестів; ця мелодія відлунювала у гримкотінні ковальських молотів та вигравaнні церковних дзвонів. І людей від того обсипало морозом, бо ж вони знали: то голос майбутньої покари.

На початку жовтня, коли збіжжя було заскиртоване, а подекуди й обмолочене, зграя голубів, блиснувши при сонці, збуджено приземлилася на Скотохуторі: Джонс зі своїми людьми та півдюжиною добровольців з Фоксвуда й Пінчфілда, розчинивши ворота, прямують до ферми. Всі вони озброєні палицями, а Джонс тримає в руці ще й револьвер. Без сумніву, вони збираються відбити ферму.

Такого чекали давно й добре підготувалися. Сноубол, який встиг вивчити знайдену в домі стару книжку про галльську кампанію Цезаря, взяв на себе організацію оборони. Накази так і сипались: за кілька хвилин усі були на місцях.

Щойно люди дісталися будівель, як Сноубол завдав першого удару. Всі тридцять п'ять голубів стали ширяти над головами нападників, застуючи їм овид, і, доки люди від них відмахувалися, гуси, вискочивши із засідки за парканом, безжально щипали їх за ноги. Але це був тільки легкий маневр з метою дезорганізувати противника, бо від гусей люди відбилися палицями. Тоді Сноубол ввів у дію другу лінію нападу. Мюріель і

всі овечки, яких він очолив особисто, рвонули вперед, штовхаючи та гамселячи людей якомога сильніше, а Бенджамін, виписуючи кола, цілив у них копитами. І знов люди з їхніми кілками та обкутою залізом взувачкою виявилися оборонцям не по зубах. Сноубол дав сигнал відходу, й всі тварини повискакували у двір.

Нападники радісно залементували. Бидлюки, як і належало, напудились — лишилося закріпити перемогу. А Сноубол тільки цього й чекав! Коли люди відбігли достатньо далеко від входу, три коняки, три корови й свині, які зачаїлися в бузині за короварнею, вдарили ворогу в спину, а Сноубол кинувся на Джонса. Куля з його револьвера залишила кривавий слід на спині кабана і на місці вклала одну з овечок. Не згаявши й миті, важенний кабан ввігнався в колишнього господаря, аж той гепнувся на купу гною, впустивши свою зброю. Та найгрізніше видовище являв собою Боксер: здиблений та запінений, він вимахував підкутими копитами, й перший його удар вмісив у багно конюха з Фоксвуда. Всі ж інші, покидавши те, з чим прийшли, в паніці заметалися двором, а їм навздогін звірі давали духопеликів хто як міг. То було справжнє свято помсти! Навіть кішка стрибонула на плечі скотаря й вчепилася йому у шию, аж той заревів не згірш від бугая. Нарешті, знайшовши вихід, люди всі разом викотилися з двору й чимдуж вдарили в ноги. Всього-на-всього якихось п'ять хвилин тому вони ступали на територію ферми, а вже мусили тікати під гусяче гелготіння.

Але один лишився у віддаленому кінці двору. Боксер копитом обережно старався перевернути конюха, що лежав ниць.

— Він мертвий, — з безмежним сумом мовив Боксер. — Я не хотів цього. Я забув про свої підкови. Але хто мені повірить, що я справді цього не хотів?

— Не розслаблюватися, товариші! — заволав Сноубол, чия рана ще кривавилась. — На війні як на війні. Хороша людина — це мертва людина!

— Я ні в кого не хотів відбирати життя, хоч би й в людини, — повторив Боксер з очима, повними сліз.

— А де Моллі? — похопився хтось.

На фермі зчинилася метушня: адже люди могли покалічити її або ж полонити. Втім, Моллі незабаром виявили у власному стійлі, де вона по вуха запорпалася у сіно. Біла кобилка дременула з поля бою, як тільки в хід пішла зброя. Доки з нею розбиралися, мертвяк ожив і благополучно ізслизнув з двору.

Аж тоді всіх перейняла радість перемоги: кожний, стараючись перекричати інших, розповідав про власну звитягу. Було піднято прапор, а "Тварини Англії" стільки співали, що й лік тому втратили; загиблу овечку поховали з почестями і на її могилі посадили кущ глоду. Сноубол виголосив промову, в якій закликав ніколи не жаліти себе, боронячи.

Одностайно було ухвалено затвердити воїнську нагороду "Тварина — Герой Першого класу", яку негайно вручили Сноуболу та Боксеру. Це була бронзова медаль (їх скільки завгодно валялося серед різного мотлоху в коморі), якою раніш прикрашали коней в святкові та недільні дні. Було встановлено ще й нагороду "Тварина — Герой Другого класу", якої посмертно удостоєно загиблу овечку.

Довго сперечалися про те, як назвати цей вікопомний бій. Врешті спинилися на Битві біля короварні, бо найвирішальнішу засідку було зроблено саме там. Пістолет містера Джонса валявся в багні, а тварини знали, що на фермі є запас патронів. Віднині ця зброя мала зберігатися біля підніжжя прапора, будучи артилерією. Стріляти з неї належало двічі на рік: 12 жовтня, в річницю Битви біля короварні, і в день сонцестояння, відзначаючи ювілей Повстання.

Розділ V

Настала зима, і вигляд у Моллі став знудьгований. Вона постійно спізнювалася на роботу, виправдуючись тим, що проспала; попри чудовий апетит, скаржилась на здоров'я й шукала приводу втекти до колоди з водою, де застигала, вдивляючись у власне відображення. Однак, схоже, все було куди серйозніше. Одного разу, коли Моллі, жуючи сіно, трюхикала двором, до неї підійшла Кловер.

— Моллі, — сказала вона, — я маю щось тебе спитати. Сьогодні вранці я бачила, як ти дивилася крізь огорожу, що відділяє Скотохутір від Фоксвуда. По той бік стояв один з помічників містера Пілкінгтона. І — я була далеченько від вас, але певна, що очі мене не підводять, — він щось казав тобі, а ти йому дозволяла чухати свій ніс. Що це означає, Моллі?

— Це вигадка! Я там не була! Вигадка! — залементувала Моллі, хвицяючи та риючи копитами землю.

— Моллі! Глянь на мене. Чи даси ти мені слово честі, що та людина не чухала тобі носа?

— Це брехня! — повторила Моллі, ховаючи очі. Наступної миті вона крутнулася й галопом помчала в поле.

Кловер замислилась. Потім мовчки подалася в стійло Моллі й перетрусила копитами солому. В ній були ретельно заховані мішечок з битим цукром й пучок різнобарвних стрічечок.

А через три дні Моллі зникла. Кілька тижнів ніхто не знав, де вона, а потім голуби повідомили, що бачили її по той бік Уїлінгтона. Вона стояла біля шинку, запряжена в маленьку чорно-червону бідарку, і огрядний червонопикий чолов'яга в картатих бриджах та гетрах чесав їй ніс і годував цукром. На лобі в Моллі була червона стрічечка, й вигляд вона мала цілком щасливий. Більше про неї не згадували.

В січні припекли морози. Земля дзвеніла, як залізо, поля спорожніли. Тепер тварини зустрічалися здебільшого в стодолі, й свині були заклопотані тим, що планували роботу на наступний рік. Усі розуміли, що, хоча насущні питання мають вирішуватися більшістю голосів, генеральну лінію визначають найрозумніші мешканці ферми. Така заведенція була бездоганна, поки не почались суперечки між Наполеоном та Сноуболом. Коли один пропонував засівати лани ячменем, то другий безапеляційно твердив, що більшість площ має піти під овес; коли один казав, що оці поля підуть під буряки, то другий заявляв, що там може рости будь-що, окрім городини. У кожного були свої послідовники, й між ними замалим не доходило до бійки. І коли на Асамблеях гору брав Сноубол завдяки мистецтву говорити, то Наполеон перемагав у кулуарах. Особливо він подобався овечкам. Часом на Асамблеях, хай там хоч що відбувалося, вони починали хором або ж кожний окремо мекати: "Чотири ноги — добре, дві ноги — погано!" — і на цьому все кінчалося. Було помічено, що ця самодіяльність збігалася з найпатетичнішими промовами Сноубола.

Сноубол ретельно вивчив кілька старих номерів журналу "Фермер і тваринник" і мало не репався від планів нововведень та перебудов. Він як знавець говорив про дренаж, силосування, компост, розробив складну схему, за якою тварини мали доставляти свій гній одразу на поля кожного дня в інше місце, що давало можливість ощадити на транспорті. Наполеон не зацікавився схемами, а спокійно сказав, що Сноубол захоплюється дурницями. Схоже було — Наполеон чогось вичікує. Однак усі ці суперечки здалися марничкою, коли постало питання про вітряк.

На довгому пасовиську недалеко від будівель був невеликий пагорб, найвищий на фермі. Дослідивши грунт, Сноубол заявив, що це найкраще місце для вітряка, який крутитиме динамомашину й забезпечить ферму електрикою. Можна буде освітити й зігріти взимку стійла, працюватимуть циркулярка, січкарня, а можливо, й буряковимішувач та апарат для механічного доїння. Худоба ніколи не чула про щось подібне — ферма була занедбана, — і тільки очі витріщали, коли Сноубол розгортав перед ними картини роботи фантастичних машин, які все візьмуть на себе, а

життя мешканців ферми минатиме в прогулянках по луках, інтелектуальних вправах та дружніх бесідах

Через кілька днів плани Сноубола набули завершеності. Деталі він запозичив з трьох книжок, які належали містеру Джонсу: "Тисяча корисних дрібниць для дому", "Кожний сам собі муляр" та "Електрика для початківців". Свої задуми Сноубол втілював під дахом приміщення, яке колись було інкубатором і мало гладенький дерев'яний поміст, зручний для малювання. Там він сидів годинами. Час від часу зазирав до книжки, пригніченій на потрібній сторінці камінцем, і затиснутою між ратицями крейдочкою креслив лінію за лінією, порохкуючи від задоволення. Потроху його план втілився у безліч зображень технічних деталей, які вкрили підлогу: на інших тварин це справляло велике враження, хоч вони нічого й не розуміли. Подивитися на творчість Сноубола хоч раз на день приходили всі мешканці ферми, навіть гуси та кури. Тільки Наполеон, який від самого початку був проти вітряка, тримався осторонь. Втім, одного разу він зрадив свої звички: ступаючи де запопало, роздивився креслення, рохнув, відставивши ногу, помочився і мовчки вийшов.

Так, питання про млин стало предметом серйозних розходжень. Сноубол вважав, що спорудити його буде неважко: штольня близько; спочатку треба звести стіни, потім змонтувати крила, лишається тільки й того, що дістати дроти й динамомашину… Як — то вже інша проблема. Головне ж — можна вкластися в рік, а далі вітряк перейме на себе стільки роботи, що тваринам випаде трудитися не більше трьох днів на тиждень. Наполеон зі свого боку казав, що сьогодні головне завдання — добитися збільшення продукції, і якщо вони втратять час на спорудження млина, то помруть від голоду. Ферма розділилася на дві фракції, які виступали під гаслами: "Голосуйте за Сноубола і триденний робочий тиждень" та "Голосуйте за Наполеона і достаток кормів". Бенджамін не пристав до жодної, бо не вірив ані в добробут, ані в те, що млин заощадить худобі сили і час. З вітряком чи без нього, сказав він, а життя йтиме своїм робом, тобто так, що гірше й бути не може.

Окрім техніки, належало розглянути й питання оборони ферми: хоч людство й зазнало нищівної поразки в Битві біля короварні, одначе повторити напад спроможне, тим більше що чутки про їхню перемогу поширилися по всій окрузі, збуривши тварин на сусідніх фермах. І знову Сноубол та Наполеон зчепилися між собою. Наполеон вважав, що звірі мають роздобути вогнепальну зброю і навчитися нею володіти, а на думку Сноубола, треба розсилати по сусідніх фермах якомога більше голубів, аби роздмухати полум'я загального Повстання. Один казав, що, не навчившись боронитися, вони рано чи пізно зазнають поразки, другий — що й оборона не буде потрібна, якщо на фермах цілого світу не лишиться людей. Тварини слухали то Сноубола, то Наполеона, второпати, хто з них має слушність, не могли, й завжди погоджувалися з тим, хто виступав останній.

І настала недільна Асамблея, яку вирішили присвятити завершеному плану Сноубола. Коли всі зібралися, Сноубол, не звертаючи уваги на недоречне, як завжди, овече мекання, виклав свій погляд на будівництво млина. Затим встав Наполеон. Підкреслено тихо й вкрай лаконічно він сказав, що будівництво млина дурниця й він нікому не радить приставати на таке. На своє місце він сів з виглядом, ніби підсумки голосування його не цікавили. Сноубол підхопився і, цитькнувши на овечок, котрі знов завели своє, кинув полум'яний заклик: будувати! Саме вчасно, бо симпатії присутніх розполовинились, і красномовство Сноубола вагомо лягло на чашу терезів. Він блискуче змалював, як перевтілиться Скотохутір, коли тягар принизливої для його славних мешканців праці буде скинуто раз і назавжди. Хіба ж майбутні блага обмежаться косаркою чи віялкою? Та в кожному стійлі буде світло, гаряча й холодна вода, електрообігрівачі! Тепер сумнівів, за що належить голосувати, не лишилося ні в кого. Та наступної миті знов звівся Наполеон. Він виразно подивився на Сноубола і якось незрозуміло рохнув.

У відповідь пролунав шалений гавкіт, і дев'ятеро дебелих псів у ошийниках з мідними бляхами вдерлися до стодоли й кинулися на Сноубола. Дивом уникнувши їхніх ощирених ікол, він стрибонув до дверей…

Вражені побаченим та перестрашені тварини збилися в купу, чекаючи, що ж буде далі. Сноубол мчав пасовиськом так прудко, як тільки спроможні свині; посковзнувшись, він замалим не дістався собакам, однак зібрався з силами й ще дужче наліг на ноги; ось один переслідувач ухопив його за хвостик, ривок — і втікач проскочив у дірку в паркані. Та й по всьому…

Мовчазна та пригнічена худоба повернулася до стодоли, туди ж незабаром прибігли й пси. Спочатку ніхто не міг зрозуміти, звідки вони взялися, однак загадка розв'язалася просто: та це ж ті цуцики, яких Наполеон забрав у матерів, аби особисто взятися за їхнє виховання. Вони були ще зовсім ярчуки, однак з вигляду тягнули на вовків, лютих та могутніх. Собаки оточили Наполеона, помахами хвостів відповідаючи на кожне його слово, — колись таких знаків пошани удостоювався лиш містер Джонс.

Аж тепер настав час для промови Наполеона. Так само в супроводі собак він піднявся на поміст, де колись стояв легендарний Майор, і оголосив, що відтепер недільні Асамблеї відміняються. Та в них немає потреби, сказав він, ми просто гаємо час! На майбутнє всі фермерські проблеми розв'язуватиме свинячий комітет, який очолить він особисто, а про рішення комітету всім оголошуватимуть. Недільними ж ранками мешканці ферми збиратимуться для того, щоб вшанувати прапор, проспівати гімн і дістати завдання на тиждень — будь-які суперечки забороняються.

Попри шок після вигнання Сноубола, це повідомлення глибоко розчарувало тварин. Дехто був ладен протестувати, коли б спромігся на переконливі аргументи. Навіть Боксера пройняло. Він притиснув вуха, кілька разів трусонув гривкою, зосередився на власних думках та почуттях, однак ради їм не дав. Зате четверо поросят, які сиділи в першому ряду, посхоплювалися з місць, обурено заверещали й почали говорити всі одразу. Та їх угамувало громоподібне гарчання собак, що кільцем стояли навколо Наполеона, до того ж овечки на повний голос

замекали "Чотири ноги — добре, дві ноги — погано", співали вони не менш як чверть години, й це поклало край усім суперечкам.

А потім Верескун обійшов ферму й роз'яснив усім новий порядок.

— Товариші, — сказав він, — я вірю, що всі, хто живе тут, цінують жертву, яку приніс товариш Наполеон, узявши на себе таку непосильну працю. Не думайте, товариші, що керувати — це їсти мед. Навпаки, це велика й тяжка відповідальність. Товариш Наполеон глибоко вірить у те, що всі тварини мають однакові права й можливості. Він був би щасливий перекласти на вас тягар приймати рішення. Але ж ви можете помилитися — і що тоді на вас чекає? Уявіть, що було б, якби ви далися на поталу химерам Сноубола — цього авантурника, котрий, як нам тепер достеменно відомо, є злочинцем.

— Він так хоробро бився біля короварні, — сказав хтось.

— Хоробрість — ще не все, — сказав Верескун. — Відданість і слухняність — ось найважливіші чесноти. Що ж до Битви біля короварні, то я вірю — з часом з'ясується, що роль Сноубола була дуже перебільшена. Дисципліна, товариші, залізна дисципліна! Ось гасло сьогоднішнього дня. Один хибний крок — і вороги здолають нас! Звичайно ж, товариші, ви не хочете, щоб повернувся Джонс?

Цей аргумент, як завжди, виявився невідпорним. Авжеж, ніхто не хотів мати над собою Джонса, і якщо суперечки щодо недільного ранку можуть повернути його, то, без сумніву, таким суперечкам треба покласти край. Боксер, якому нарешті стачило часу на роздуми, висловив свої почуття так: "Коли товариш Наполеон сказав, то це правильно". До свого девізу: "Я працюватиму ще більше", — він долучив афоризм: "Наполеон не помиляється".

В ці дні погода стала нестійкою, час було братися за оранку. Сарай, в якому Сноубол креслив свій план вітряка, було зачинено, а креслення

нібито витерте. Тепер щонеділі всі збиралися о десятій годині в стодолі й діставали завдання на тиждень. Череп Майора викопали з могили й встановили на пеньку поруч з прапором та револьвером, і тепер усі тварини мали вшановувати його, проходячи церемоніальним маршем. У стодолі вони вже не сідали всі разом, як було раніше. Наполеон, Верескун і ще одна свиня на ймення Мінімус, обдарована дивовижним талантом складати пісні та вірші, опосіли передню частину узвишшя, пси затуляли їх, за ними розташовувалися свині нижчого рангу, інші ж тварини — в кінці стодоли.

На третю неділю після вигнання Сноубола худобу трохи здивувало повідомлення Наполеона: попри все, вітряк вони споруджуватимуть. Наполеон не сказав, чому він змінив свою позицію, а просто всіх попередив, що цей винятково складний захід потребує вкрай напруженої роботи; можливо, навіть доведеться піти на скорочення щоденного раціону. Плани, природно, були докладно продумані: останні три тижні над ними працював спеціальний свинячий комітет. На будівництво млина та всіляких службових приміщень треба два роки.

Увечері Верескун у дружній бесіді пояснив, що насправді Наполеон ніколи не виступав проти спорудження вітряка. Навпаки, він перший запропонував цю ідею, і план, який Сноубол креслив на підлозі в інкубаторі, був викрадений з паперів Наполеона. Тобто млин задумав тільки Наполеон. Чому ж тоді, питав дехто, він так різко проти нього виступав? Верескун багатозначно мружився. Це, казав він, була тактика товариша Наполеона. Прикидаючись, що виступає проти вітряка, він хотів позбутися Сноубола, який своєю небезпечною особою справляв на всіх поганий вплив. І тепер, коли Сноубола остаточно усунуто, план можна без перешкод втілити в життя. "Тактика, товариші, тактика!" — повторив він кілька разів, підстрибуючи та крутячи хвостиком. Тварини не зовсім збагнули, що означає це слово, але Верескун говорив так переконливо, а троє собак, які супроводжували його, гарчали так грізно, що ніяких запитань ні в кого не виникло.

Розділ VI

Рік минув у рабській праці. Але не було ні скарг, ні ремствувань; всі розуміли, що трудяться вони задля власного добробуту й заради нащадків, а не в інтересах ледачих і злодійкуватих людських істот.

Весну і літо вони гнули спину по десять годин, а в серпні Наполеон оголосив, що доведеться прихопити ще й другу половину недільного дня. Ці понаднормові — діло добровільне, але кожний, хто відмовиться, діставатиме лиш половину звичайного раціону. І все-таки все завершити вони не встигли. На жаль, врожай зібрали менший, аніж торік: два поля, які на початку літа збиралися засіяти буряками, лишилися порожніми, бо оранку до кінця не довели. Насувалася важка зима.

Будівництво завдало багато клопотів. Неподалеку був вапняковий кар'єр, а в одному із сараїв достатньо піску й цементу, тобто будівельних матеріалів не бракувало. Одначе як розбивати великі кам'яні брили на похватний дріб'язок? Без ломів тут не обійтися, а тварини поводитися з ними не вміли, бо для цього довелося б стояти на задніх лапах. Після кількох тижнів марних зусиль комусь спало на думку використати силу тяжіння. Величезні валуни, яких було вдосталь, обв'язували мотузками, а потім всі разом — корови, коні, вівці, а в критичні хвилини й навіть свині — повільно тягли їх схилом до урвиська штольні, звідки валуни падали й розбивалися. Доставити на будівельний майданчик уламки було вже неважко: коні возили їх на возах, овечки теж тягали, й навіть Мюріель та Бенджамін, підсміюючись над собою, впрягалися в стару бідарку, аби не лишитися осторонь великого діла. На кінець літа камінюччя було вдосталь, і під пильним свинячим оком будівництво розпочалося.

Посувалося воно повільно й тяжко. Бувало, цілий день марудилися з якоюсь каменюкою, а вона падала зі стіни й розліталася на друзки. Коли б не Боксер, то вони і з місця не зрушили б, часом здавалося, що на будівництві важить лиш він один. Спостерігаючи, як Боксер з лиснючими від поту боками, що ходили ходором, деручи копитами землю, дюйм за дюймом долає схил пагорба, тварини аж дух затамовували від захвату. Кловер часом закликала битюга берегти себе, але він і чути її не хотів. Відповідь на всі проблеми він знаходив у двох своїх гаслах: "Я

працюватиму ще більше!" та "Наполеон не помиляється". Тепер він попросив півня будити його вже на сорок п'ять хвилин раніше від інших, щоб на самоті зібрати каміння й притягти його до млина.

Попри тяжкий труд, тварини не вважали, що вони живуть гірше. Хай у них їжі не більше, аніж за Джонса, так не набагато ж і менше! Головне — вони годували самих себе, а не тримали на власній шиї п'ять марнотратних людських істот. Відчуття цієї переваги допомагало їм долати незлагоди. Часто прийоми, які вони застосовували в роботі, давали змогу ощаджувати енергію. Люди, наприклад, нізащо б не прополювали поля аж так чисто. І знову ж таки: відпала потреба в загорожах, які відділяли пастовні від орних земель, бо серед худоби злодіїв не було. Однак улітку почали дошкуляти різні непередбачені труднощі: виникла потреба в парафіні, цвяхах, дротах, собачих бісквітах і підковах — нічого цього на фермі не виробляли. Трохи пізніше з'ясувалося, що скінчилося насіння та штучні добрива, а де брати інструмент, реманент, не кажучи вже про обладнання для вітряка? Як це все можна дістати, не уявляв ніхто.

Одного недільного ранку, коли всі зібралися, щоб вислухати завдання на тиждень, Наполеон оголосив, що він запроваджує нову економічну політику. Віднині Скотохутір торгуватиме з сусідніми фермами: звичайно, не задля комерції, а щоб мати життєво потрібні товари. На першому плані має бути будівництво вітряка, а тому він вирішив продати кілька скирт пшениці та частину вже зібраного врожаю ячменю, коли ж грошей не стачить, доведеться пустити в діло яйця, для яких в Уїлінгтоні завжди є ринок збуту. Хай кури мають цю невелику жертву за внесок у спорудження млина.

Присутні трохи збентежилися. Ніколи не знатися з людьми, ніколи не торгувати, ніколи не торкатися грошей — чи ж не ці високі заповіти прозвучали на тому тріумфальному зібранні одразу, як Джонса було вигнано? Всі тварини пам'ятали, як ухвалювали ці рішення або ж принаймні гадали, що пам'ятають. Четвірка підсвинків, що свого часу спромоглася на протест проти відміни Асамблеї, і цього разу спробувала

підняти голос, та собаче гавкання одразу заспокоїло їх. Потім, як завжди, овечки заспівали "Чотири ноги — добре, дві ноги — погано", і дискомфортне відчуття розвіялося. Наполеон підняв ратицю, закликаючи до уваги, й сказав, що він уже зробив потрібні розпорядження. Ніхто з тварин і не повинен вступати в контакт з людьми, котрі варті лише зневаги, — він бере цей тягар на себе. Містер Уїмпер, юрист з Уїлінгтона, згоден стати посередником між Скотохутором та іншим світом; щопонеділка вранці він приходитиме на ферму для інструктажу. Наполеон завершив свою промову традиційним вигуком "Слава Скотохутору!" І, виконавши гімн, всі розійшлися.

Згодом Верескун заспокоїв збентежені уми. Він переконав тварин, що ухвала не вдаватися до торгівлі ніколи не обговорювалася й навіть не стояла на порядку денному. Все це чиста фікція, міраж, пробна куля, яку запустив Сноубол, збираючись розпочати грандіозну кампанію брехні. Тих, хто мав якісь сумніви, Верескун одверто спитав: "А ви впевнені, що це вам не наснилося, товариші? Де запротокольовано ці рішення? Де їх записано?" А що так і було, то всі вирішили, що їх ввели в оману.

Віднині щопонеділка ранком містер Уїмпер одвідував ферму. Це був хитренький чоловічок з великими бакенбардами, адвокат, який не потерпав від великого на нього попиту, однак швидше від інших збагнув, що на Скотохуторі можна заробити непогані комісійні. Тварини уникали його, однак вид Наполеона, котрий, стоячи на чотирьох лапах, віддавав накази двоногому, сповняло їх почуттям законної гордості й мирило з новими фермерськими порядками.

Тепер, коли перед Скотохутором розгорнулися нові обрії, люди почали його ненавидіти ще дужче. Всі були переконані, що ферма от-от збанкрутує, вітряк завалиться, а коли й вистоїть, то однаково не працюватиме ніколи. Та не поважати трудову звитягу, з якою тварини втілювали в життя свої задуми, вони не могли. Ознакою цього було те, що сусіди визнали назву ферми "Скотохутір", забувши, що колись на воротях були написані інші слова. Сусіди навіть перестали підтримувати претензії Джонса, який і сам втратив надії повернути власність та кудись

виїхав. Подейкували, що у Наполеона склалися серйозні ділові стосунки чи то з містером Пілкінгтоном з Фоксвуда, чи то з містером Фредериком з Пінчфілда — з кимось одним, але не з обома водночас, це вже напевне.

Ці події стосуються до того часу, коли свині раптом переселилися в Джонсів будинок і оголосили його своєю резиденцією. І знову тварини заходилися згадувати, що ніби ж було ухвалено рішення про неприпустимість подібних дій, і знов Верескунові довелося переконувати їх, що насправді й близько не було чогось подібного. Конче потрібно, сказав він, щоб свині, мозковий центр усієї ферми, могли спокійно працювати. Окрім того, достоїнство вождя (тепер Наполеона титулували тільки так) вимагає, щоб він мешкав у будинку, а не в стійлі. Ніби ж то все було розтлумачене, а деяких тварин обходило, що свині не тільки відпочивають у вітальні та споживають їжу на кухні, а й сплять на ліжках. Боксер відкинув сумніви своїм "Наполеон не помиляється!", однак Кловер, котрій здавалося, що вона пам'ятає заповідь, де йшлося про постіль, підійшла до торця стодоли й спробувала розібрати написані там слова. Пересвідчившись, що це для неї непосильне завдання, вона покликала на допомогу Мюріель.

— Прочитай мені Четверту Заповідь, — попросила вона козу. — Хіба там не заборонено спати в ліжку?

Не без труднощів, але Мюріель прочитала й врешті оголосила:

— Тут сказано, що жодна тварина не спатиме в постелі з простирадлами.

Досить спостережлива, Кловер засумнівалася, чи раніш у Заповіді йшлося про якісь простирадла… Однак коли це написано на стіні, то так воно і є. Сумніви остаточно розвіяв Верескун, котрий на той час нагодився в супроводі кількох собак:

— Ви, звичайно, чули, товариші, що тепер ми, свині, спимо у ліжку? А чому б і ні? Сподіваюсь, ви не думаєте, що це правило спрямоване проти постелі? Постіль — це просто місця для спання; солом'яний куль у стійлі — теж постіль. Правило спрямоване проти простирадел, які справді є суто людським винаходом. Тож ми зняли простирадла з ліжок і спимо поміж ковдрами. Це зручно. Однак це тільки мінімальні вигоди, які вкрай потрібні нам, бійцям інтелектуального фронту. Ви ж не збираєтеся позбавляти нас заслуженого відпочинку — чи не так, товариші? І не змусите нас аж так перевтомлюватися, виконуючи свої обов'язки? Я певний, що ніхто з вас не хоче, щоб повернувся Джонс…

Худоба запевнила Верескуна, що це так, і звідтоді питання про ліжка для свиней більше не поставало. Коли через день було оголошено, що віднині свині спатимуть на годину довше, ніхто не дозволив собі й слова осуду.

Під осінь тварини чулися втомленими, але щасливими. Скільки вони винесли на власних плечах! Після продажу частини збіжжя запасів на зиму могло й не стачити, але ж вітряк був вартий злигоднів. Коли поля спорожніли, настало погіддя. Тваринам довелося працювати до мила на боках, однак, тягаючи камінюччя, вони думали, як же їм пощастило: є можливість підняти стіни бодай на фут. Боксер приходив на будівництво навіть уночі, працюючи при місячному сяйві. В нечасті свої хвилини відпочинку тварини, гуляючи навколо млина, самі собі не вірили, що це вони звели таку могутню споруду. От тільки старий Бенджамін відмовлявся захоплюватися млином, але і йому нічого було сказати, окрім обридлого: віслюки живуть довго…

Настав листопад з дощами та пекучими південно-східними вітрами. Бетон погано брався, і будівництво загальмувалося. Якось уночі зірвалася така буря, що з даху стодоли посипалася черепиця, а кури, прокинувшись, сполохано закудкудахкали: їм наснилися гарматні постріли. А вранці тварини виявили, що прапор лежить долі, а ялинку в саду вирвано з коренем, немов редиску. Та коли б на цьому всі біди кінчилися! Завалився вітряк…

З вигуками гіркого жалю тварини кинулися до нього, навіть неохочий до прогулянок Наполеон мчав попереду. Так, наслідків їхньої тривалої і тяжкої праці не існувало: від млина лишилися самі підвалини, навіть каміння було розкидане. Звірі похнюпились, їхній вождь мовчки ходив сюди-туди, часом обнюхуючи землю. З того, як смикався його затверділий хвостик, було видно, що він напружено думав.

— Товариші, — тихо мовив нарешті, — чи знаєте ви, на кого лягає відповідальність за скоєне? Чи пригадуєте ім'я ворога, котрий, підкравшись уночі, зруйнував наш вітряк? Це Сноубол! — зненацька перейшов він на рев. — Злочин вчинив Сноубол! Сповнений ненависті, він вирішив помститися за своє ганебне вигнання. Цей зрадник знищив роботу, що тривала цілий рік. Товариші, тут, на цьому місці, я оголошую смертний вирок Сноуболу! "Тварина — Герой Другого класу" і півбушеля яблук тому, хто відплатить цьому мерзотнику! І повний бушель тому, хто приведе його живим!

Для тварин це було мов грім серед ясного дня. І справді, були виявлені сліди від копит — у траві, поблизу пагорба, й вели до дірки в паркані. Обнюхавши їх, Наполеон заявив, що вони, безперечно, належать Сноуболу.

— Не зволікайте й секунди, товариші! — закликав він. — На нас чекає труд. Вранці ми почнемо відновлювати млин, і роботи триватимуть цілу зиму, в дощ і в сніг. Ми доведемо цьому негіднику, що нас зупинити неможливо. Пам'ятайте, товариші, що ми не можемо втратити й дня. Вперед, товариші! Хай живе вітряк! Хай живе Скотохутір!

Розділ VII

Зима видалася лютою. Штормові вітри приносили дощ і сніг, потім ударили морози, які стояли до лютого. Відновлюючи вітряк, тварини, як ніколи, викладалися, бо добре знали: на них дивиться світ, і заздрісний

рід людський аж стрибатиме з радощів, якщо їм не вдасться вчасно завершити будівництво.

Всупереч здоровому глузду, люди не вірили в диверсію Сноубола, вважаючи, що млин розсипався через те, що стіни були благенькі. Тварини знали, що це неправда, а проте вирішили зводити стіни завтовшки в три фути, а не вісімнадцять дюймів, як раніше, хоч на це було потрібно значно більше каміння. Штольню завалив сніг, і розпочати роботи довго не вдавалося. Коли ж настала суха морозяна погода, тварини вже не здобулися на колишні ентузіазм та піднесення: вони постійно страждали від голоду й холоду. Верескун виголошував блискучі промови про радість звитяжної праці й високу гідність трудівника, однак мешканців хутора більше надихала сила Боксера та його незмінне: "Я працюватиму ще більше".

У січні вичерпалися запаси кормів. Порції збіжжя стали дуже маленькі, зате було оголошено, що збільшується картопляна норма. Та незабаром з'ясувалося, що бурти були погано затушковані: бульби розм'якли, потекли й стали неїстівними. Лишилися тільки буряки та солома. В очі тварин глянув голод.

Насамперед належало приховати злидні. Адже після історії з млином люди пустили нову брехню про Скотохутір: мовляв, тварини там вмирають від голоду та пошестей, аби світ дізнався, що воно в них робиться, вважав Наполеон, і вирішив всіма способами боротися з чутками. Під час чергового візиту містера Уїмпера кільком овечкам було доручено крутитися біля юриста й кидати репліки: порції зростають, їжа занадто поживна тощо. Окрім того, Наполеон наказав насипати в порожні кадуби піску, а зверху притрусити його борошном та зерном. Містер Уїмпер, якому показали засіки, потім усім розповідав, що кормів у бидла більше ніж треба.

І все-таки на кінець січня стало зрозуміло, що доконче потрібно роздобути хоч трохи зерна. Наполеон у ці дні здебільшого сидів під охороною в домі, зате кожний його вихід справляв велике враження. Він

сунув, оточений шістьма псами, які люто гарчали на кожного, хто смів порушити дозволену дистанцію. Частенько пропускав недільні збори біля прапора, а розпорядження віддавав через Верескуна.

Ось так одного разу Верескун оголосив, що кури, які традиційно розсілися навколо нього, віднині зобов'язані здавати всі свої яйця. Через Уїмпера Наполеон уклав контракт на експорт чотирьох сотень штук щотижня, аби на виручені гроші купити збіжжя. Це дасть можливість усім протриматися до літа, коли умови поліпшаться.

Почувши це, кури зчинили страшенний лемент. Так, їх попереджували, що від них можуть зажадати жертви, але ж не аж такої. Вони вже приготувалися висиджувати курчат на весну, і саме тепер забирати в них яйця — те саме, що вбивати. Вперше після вигнання Джонса на фермі спалахнуло щось подібне до бунту. Кури, котрих очолили три молоді чорні конорки, вирішили не дати здійснитися наполеонівським планам. Яйця вони нестимуть на бантинах, щоб ті звідти падали й розбивалися. Та не на такого натрапили! Наполеон наказав не годувати бунтарок і карати на горло кожного, хто посміє поділитися з ними бодай зерниною, а виконавчі обов'язки покласти на собак. Кури трималися п'ять днів, а потім повернулися до годівниць. Дев'ятеро з них встигли померти, їх закопали в саду, оголосивши при цьому, що життя їм вкоротила бешиха. Уїмпер нічого не чув про цю подію, яйця старанно визбирувалися, і раз на тиждень бакалійник приїздив фургоном та забирав їх.

Сноубол не давав про себе знати. Казали, що він переховується на котрійсь із сусідніх ферм — чи у Фоксвуді, чи у Пінчфілді. На той час Наполеону вдалося поліпшити стосунки з сусідами — завдяки колодам, які років з десять лежали у дворі. Звісно, за такий час деревина дійшла до кондиції, і всі фермери навперейми прицінювалися до неї, Наполеон не знав, кому віддати перевагу. Тільки-но він домовлявся з містером Фредериком, як стало відомо, що Сноубол живе у Фоксвуді, — переключався на Пілкінгтона — Сноубол знаходив прихисток у Пінчфілді.

Напровесні з'ясувалося, що ночами Сноубол буває на Скотохуторі й від цього на тварин напало безсоння. Та і як його спати, коли в темряві їхній лютий ворог краде збіжжя, перекидає відра з молоком, товче яйця, витоптує посіви та обдирає кору на фруктових деревах. Тепер усім було ясно як божий день, що їхні біди на совісті Сноубола. Коли забивалися труби, ламалася віконна рама, то кожний напевне знав, чиїх це копит діло. Сноубол, звичайно ж, викрав і ключ від комори. Чомусь це спільне переконання не схитнулося й тоді, коли ключ було знайдено під мішком із борошном. Корови в один голос заявили, що варто їм склепити очі, як Сноубол прокрадається до стійла й починає їх доїти. Всі сходилися на тому, що й щури, які особливо дошкуляли цієї зими, виконують завдання Сноубола.

Наполеон вирішив особисто розслідувати діяльність цього негідника. В супроводі собак — усі тварини ступали за ними на належній відстані — він ретельно оглянув фермерські будови та обнюхав навколо них землю. Зазирнув до кожного куточка в стодолі, короварні, курнику, на городі… "Сноубол! — нараз заревів Наполеон так, що тварин обсипало приском. — Він був! Тут його дух!" Собаки ощирились.

Сноубол почав викликати у мешканців Скотохутора містичний жах: здавалося, його дух бродить навколо, вергаючи на їхні голови всі біди. Увечері їх скликав Верескун.

— Товариші! — гукнув він, не приховуючи свого хвилювання. — З'ясувалися жахливі речі! Сноубол продався Фредерику з Пінчфілда, вдвох вони вирішили відібрати у нас нашу ферму. Сноубол проведе сюди Фредерика тією діркою, у яку лазить сам. Та не це найважливіше. Ми гадали, що причиною падіння Сноубола були його марнославство та внутрішня порожнеча. Але ми помилилися, товариші! Від самого початку Сноубол був таємним агентом Джонса! Це неспростовно доведено документами, які він не встиг заховати і які ми щойно виявили. Гадаю — тепер багато що стало зрозуміло, товариші. Хіба ми не пам'ятаємо, як він ставав на дорозі нашій славній перемозі у Битві біля короварні?

Худоба остовпіла. Трагедія з вітряком — це можна було пояснити підступністю Сноубола. Але хіба не він вів їх на битву, хіба не він командував ними і надихав власним прикладом, — навіть куля з Джонсового револьвера не спинила його? То як же Сноубол міг бути на боці Джонса? Навіть Боксер, у якого ніколи не виникало ніяких сумнівів, був вражений. Він ліг, підібрав під себе ноги, заплющив очі.

— Я в це не вірю, — сказав після тяжких роздумів. — Сноубол мужньо бився біля короварні. Я сам це бачив. І хіба не його ми удостоїли звання "Тварина — Герой Першого класу"?

— То була наша помилка, товариші. Бо тепер напевне відомо — це чорним по білому написане в документах, які ми знайшли, — що він старався загнати нас у пастку.

— Але ж його було поранено! — не вгавав Боксер. — Ми бачили, як текла його кров.

— Все було навмисне! — вигукнув Верескун. — Джонс тільки удавав, що стріляв у нього! Я міг би показати цього листа, але ж ви не вмієте читати. Змова полягала в тому, що в критичний момент Сноубол мав дати сигнал до відступу — і поле битви лишилося б за ворогом. І він таки ж був близький до успіху: наважуся сказати, товариші, що він міг би виграти, коли б не наш героїчний вождь — товариш Наполеон. Невже ви не пам'ятаєте той момент, коли Джонс та його люди вдерлися у двір, а Сноубол накивав п'ятами, тягнучи за собою інших? І коли паніка охопила всіх, коли, здавалося, поразка була неминуча, товариш Наполеон вирвався наперед з криком "Погибель людству!" і вчепився в Джонсову ногу? Невже ви цього не пам'ятаєте, товариші? Ні, вас не може зрадити пам'ять!

Після того, як Верескун виразно змалював цю сцену, багатьом тваринам почало здаватися, що справді так воно й було. В критичний

момент бою Сноубол для чогось рвонув до воріт — це правда. Однак Боксер стояв на своєму.

— Я не вірю, що Сноубол завжди був зрадником, — сказав він. — Став ним пізніше — можливо. Але в Битві біля короварні він був надійним товаришем.

— Наш вождь товариш Наполеон категорично твердить — категорично, товариші, — повільно і з притиском мовив Верескун, — що Сноубол був агентом Джонса завжди… Саме так — задовго до повстання.

— Тоді інше діло, — зітхнув Боксер. — Якщо це сказав товариш Наполеон, то так воно і є.

— Ніяких сумнівів, товариші! — Верескун зупинив на Боксері похмурий погляд своїх крихітних метушливих очиць. — Я закликаю мешканців ферми тримати очі й вуха відкритими. Бо у нас є всі підстави гадати, що й зараз між нами агенти Сноубола.

Через чотири дні Наполеон наказав усім зібратися по обіді в дворі. Він вийшов до своїх підопічних прикрашений двома медалями — нещодавно за його власним розпорядженням йому присвоєно звання "Тварина — Герой Першого класу" й "Тварина — Герой Другого класу" — і в супроводі дев'яти величезних псів, які з гарчанням нишпорили навколо. Передчуваючи недобре, тварини притихли.

Наполеон зупинився й обвів усіх грізним поглядом, потім владно зверескнув. Собаки вмить схопили за вуха чотирьох підсвинків, що заходилися вереском від болю й жаху, і підтягли їх до ніг Наполеона. Кров аж цебеніла з їхніх вух, і на мить усім здалося, що пси збожеволіли. Ніхто й отямитися не встиг, як троє собак кинулися до Боксера. Той підніс їм назустріч величезне копито й так хвицьнув одного пса, що той гепнувся на землю, інші, підібравши хвости, здиміли. Боксер поглядом

спитав у Наполеона, зробити йому мокре місце з собаки чи хай рятує шкуру. Здається, спокій Наполеона зрадив, і він нервово наказав Боксеру облишити пса — скиглячи, той відповз, коли Боксер опустив копито.

Запала мертва тиша. Четверо підсвинків тремтіли в чеканні подальших подій, що незаперечно свідчило про їхню вину, — та сама четвірка, котра протестувала, коли Наполеон відмінив недільні Асамблеї. Вождь звернувся до них, закликаючи покаятися в своїх злочинах. Вони негайно зізналися, що підтримували із Сноуболом таємний зв'язок, допомагали йому зруйнувати млин, а в спілку з ним зайшли для того, щоб віддати хутір містеру Фредерику. Ще додали, що Сноубол по секрету зізнався їм: протягом багатьох років він був агентом Джонса. Коли вони кінчили, собаки перегризли їм горлянку, і Наполеон моторошним тоном спитав, хто буде наступний.

Троє курей, які очолили бунт з приводу яєць, вийшли наперед і заявили, що Сноубол їм снився і наказав не коритися Наполеонові. їх також роздерли. За ними настала черга гусака, який покаявся, що під час збирання врожаю приховав шість зернят і з'їв їх уночі. Одна овечка зізналася, що мочилася в ставок — звісно, за наказом Сноубола, а дві інші розповіли, як вони доводили до смерті старого барана, одного з найвідданіших шанувальників Наполеона, змушуючи його бігати навколо вогнища, доки той задихнувся від кашлю. їх також порішили. Процес зізнань і покарань тривав доти, доки біля ніг Наполеона не виросла гора трупів, а в повітрі зависнув густий дух крові, забутий з часів вигнання Джонса.

Коли все було завершено, тварини, окрім собак та свиней, поволокли ноги до стійл. Вони були пригнічені та принижені й не могли збагнути, що їх більше вразило, — зрада тих, хто вступив у злочинний контакт із Сноуболом, чи люта розправа, свідками якої вони стали. І в давні часи траплялися жорстокі кровопролиття, але ж тоді все було інакше… Звідтоді як Джонс покинув ферму, жодна тварина не замахувалася на життя свого ближнього, навіть щурів перестали вбивати.

Добрівши до пагорба, де стояв недобудований млин, всі лягли, притиснувшись один до одного, ніби шукаючи тепла: Мюріель, Бенджамін, корови, овечки, цілий табун гусей, кури — всі, окрім, звичайно, кішки, яка кудись поділася, почувши про наказ Наполеона зібратися. Стояти лишився тільки Боксер. Він схвильовано ходив туди-сюди, махаючи довгим чорним хвостом, потім сказав:

— Я нічого не розумію. Не можу повірити, що на нашій фермі могло таке статися. Мабуть, ми десь помилилися. І, на мою думку, вихід у тому, щоб працювати ще більше. Що ж до мене, то віднині я вставатиму на годину раніше.

Він повернувся і важко побіг до штольні. Здаля намітив собі два величезні камені й почав морокувати коло них, аби до темряви доставити до стін млина.

Тварини мовчки облягли Кловер. З цього пагорба відкривався широкий краєвид. Перед їхніми очима був майже весь Скотохутір: просторі пастівні, які тяглися майже до великої дороги, гаї, ставок, лани, на яких густо зеленіли вруна, червоні дахи будок і дим від каміна, що тягнувся в небо. Був ранній весняний вечір: призахідне сонце освітлювало живоплоти, відкидаючи тіні на траву. Ще ніколи ферма, — а це таки ж була їхня ферма, кожний її клаптик належав їм, — не здавалася такою рідною. У Кловер на очах виступили сльози. Коли б вона могла висловити свої думки, то сказала б, що не про це мріяла в ті далекі роки, коли вони тільки готувалися скинути з себе людське ярмо. Не сповнені крові й жаху сцени поставали перед їхніми очима, коли старий Майор закликав їх до Повстання. Майбутнє вона уявляла як вічне братерство тварин, що позбулися голоду й побоїв, братерство рівних, де кожен працює як може й сильний захищає слабкого подібно до того, як вона оберігала заблуклих каченят у ніч, коли промовляв Майор. Натомість — як же воно так сталося? — настав час, коли ніхто не може казати те, що думає, коли навколо нюшкують люті пси, коли ти змушений дивитися, як твоїх товаришів роздирають після того, як вони зізналися в жахливих злочинах. У неї й думки не було про опір: вона й досі вважала, що, попри

все, їм живеться краще, аніж за Джонса, і так само найголовніше — це зробити повернення колишніх хазяїв неможливим. І хай там що, а вона лишиться такою ж відданою і трудящою, так само визнаватиме авторитет Наполеона. І все-таки це було не те, про що вони мріяли, не те, заради чого гірко працювали, споруджували вітряк, грудьми зустрічали кулі Джонса. Отак вона думала, та висловити все це не вміла.

Врешті, щоб заспокоїтись, Кловер завела "Тварини Англії", інші підхопили гімн і проспівали його три рази — тихо та сумно, як ніколи раніше.

Не встигли завершити пісню, як у супроводі двох псів з'явився Верескун і жестом дав зрозуміти, що хоче повідомити щось важливе. Він оголосив, що згідно з розпорядженням товариша Наполеона гімн відміняється — виконувати його віднині заборонено.

Мешканці ферми були ошелешені.

— Чому? — вихопилося у Мюріель.

— Бо в цьому більше немає потреби, товариші, — твердо мовив Верескун. — Це була пісня часів Повстання. Але Повстання успішно здійснене, сьогодні відбувся останній його акт. Вороги внутрішні й зовнішні стерті на порох. У "Тваринах Англії" ми втілювали прагнення до кращого суспільства, а тепер ми вже побудували його. Отже, пісня застаріла.

Хоч і нажахана, худоба пробувала протестувати, але овечки замекали "Чотири ноги — добре, дві ноги — погано", й на тому все кінчилося.

Отож гімн "Тварини Англії" відійшов у минуле. Замість нього поет Мінімус написав іншу пісню, яка починалася словами:

Скотохутір, Скотохутір, всюди радості розмай,

Скотохутір, Скотохутір, спів наш весело лунай!

Тепер саме вона звучала, коли піднімали прапор. Але цей твір був зовсім не схожий на "Тварин Англії".

Розділ VIII

За кілька днів, коли трохи розвіявся страх, який нагнала жорстока розправа, дехто згадав про Шосту Заповідь: "Тварина не може вбити іншу тварину". І хоча ніхто не ризикнув вести про неї мову в присутності собак, все ж таки дух цієї заповіді не давав спокою мешканцям ферми. Кловер попросила Бенджаміна прочитати, що там написано на стіні про вбивство, однак віслюк, як завжди, заявив, що не хоче встрявати в це діло, і Кловер довелося звернутися до Мюріель. Та прочитала: "Тварина не може вбити іншу тварину без причини". Чомусь останні два слова вискочили з голови тих, хто пригадував Заповідь. Але тепер вони переконалися, що все правильно: адже підручні Сноубола були зрадниками, і їх належало знищити.

Цього року довелося працювати ще важче. Спорудити млин, стіни якого стали вдвічі товщі, запустити його у визначений строк, не кидаючи й на день постійної роботи на полях, було їм над силу. Траплялися години, коли тваринам починало здаватися, що вони і трудяться важче, і їдять гірше, аніж за Джонса. Але одного недільного ранку перед ними з'явився Верескун, затискаючи в ратиці папірець, і зачитав їм, що виробництво продукції всіх видів за цей час зросло на 200, 300 і навіть 500 відсотків порівняно з попередніми роками. У тварин не було підстав йому не вірити, тим більше вони вже надто невиразно пам'ятали, які, власне, були умови життя до Повстання. Окрім того, траплялися дні, коли вони вірили, що скоро роботи стане менше, а їжі більше.

Всі накази тепер віддавав Верескун або інший кабан. Наполеон з'являвся перед товариством не частіш одного разу на тиждень. Його супроводжував не тільки собачий ескорт, а й попереду йшов чорний півень, який голосно кукурікав перед тим, як Наполеон збирався щось сказати. У домі він тепер займав окремі апартаменти, корм споживав на самоті, під охороною двох псів, і користався при цьому посудом фірми "Кроун Дербі", яка зберігалася в скляному буфеті у вітальні. Було врочисто оголошено, що, окрім традиційних свят, револьвер салютуватиме і в день народження вождя.

Наполеоном його вже ніхто не називав — тільки "Наш Вождь Товариш Наполеон", і свині вимагали, щоб до цього титулу долучали й інші: "Батько всіх Тварин, Людський Пострах, Покровитель Овечок, Оборонець Каченят" і тому подібне. В своїх промовах Верескун, не втираючи сліз, які так і струменіли по щоках, казав про мудрість Наполеона, про зворушливу любов, якою він палає до всіх тварин, надто до тих нещасних, які й досі страждають під гнітом рабства й принижень на інших фермах. Увійшло в звичай дякувати Наполеонові за кожне досягнення, за кожну усмішку долі. Можна було почути, як одна курка казала другій: "Під керівництвом нашого Вождя Товариша Наполеона я відклала шість яєць за п'ять днів". Або як дві корови, стоячи біля водопою, вигукували: "Спасибі Товаришу Наполеону за те, що під його керівництвом вода стала такою смачною!" Почуття, які у всіх хлюпали через край, знайшли своє відображення в пісні Мінімуса, яка так і називалася — "Товариш Наполеон":

Батько! Одне тільки слово,

А ми вже захрюкать готові.

Для всіх обездолених щастя ручай,

Володар корит із помиями,

знай!

Душа моя квітне, коли я дивлюся

У очі спокійні і владні твої,

Сонцеподібні.

Твоє ім'я, як поле картопляне,

Товариш Наполеон!

Я біля серця ношу пісні твої,

Наполеон — очі мої,

Оволодів мистецтвом дарувати

Все, що потрібне дітям твоїм:

Двічі в день повне пузо, солому, щоб

кабанувати.

Кожна худобина, велика чи мала,

Спокійно спить в своєму стійлі,

Поки ти думаєш за нас усіх.

Товариш Наполеон!

Хай буду я цуциком напівсліпим

Або ж дорослим і сильним,

Порожньою пляшкою чи корком від неї —

Всі ми повинні вчитися

Вірності й відданості тобі й твоїй ідеї,

І вітати світ першим кроком:

Товариш Наполеон!

Дихаю Наполеоном!

Бо анімалісти дивляться правді у вічі

І вивіряють дорогу в майбутнє

По компасу Наполеона.

Наполеон схвалив пісню й наказав написати її великими літерами на торці стодоли напроти Семи Заповідей. Вона була ілюстрована портретом Вождя в профіль, що його білою фарбою намалював Верескун.

Тим часом за допомогою Уїмпера Наполеон вступив у складні торгові стосунки з Фредериком і Пілкінгтоном. Колоди ще були непродані, Фредерик хотів запопасти їх, але не мав належної суми. Тоді й поширились чутки, що цей хитрун збирається напасти на Скотохутір і зруйнувати млин — будівництво його страшенно дратує. Вже достеменно було відомо, що Сноубол переховується в Пінчфілді. У розповні літа три курки зізналися, що Сноубол втягнув їх у змову з метою вбити

Наполеона, — курей стратили, а для убезпечення Великого Вождя було вжито додаткових заходів. Ночами біля кожної ніжки його ліжка сиділи чотири собаки, а порося Пінкі куштувало все, що Наполеон мав узяти до рота, — аби ніхто не підсипав отрути в їжу.

Незабаром виявилося, що власником колод стане містер Пілкінгтон, та й взагалі було укладено угоду про постійний товарообмін між Скотохутором і Фоксвудом. Тварини не довіряли Пілкінгтону — адже він людина! — і все ж таки це було краще, аніж Фредерик, якого боялися й ненавиділи. По тому, як літо догоряло, а стіни вітряка зростали, ширилися чутки про підготовку нового підступного нападу. Казали, що Фредерик найняв аж двадцятеро помічників, озброївши їх вогнепальною зброєю, що він дав хабара поліції та магістрату, а відтак, якщо йому вдасться захопити Скотохутір, ніхто за них не заступиться. А як жорстоко цей панок поводиться зі своїми тваринами! Він шмагав стару конячину, доки та не померла, він кинув собаку у вогонь, він морить голодом корів, а вечорами розважається півнячими боями, прив'язавши до когутячих лап леза. Худоба не могла спокійно чути про збиткування з їхніх товаришів. І часом лунали заклики зібратися й першими напасти на Пінчфілд, аби прогнати людей і дати волю тваринам. Та Верескун радив уникати непродуманих дій і цілковито покладався на мудру стратегію Товариша Наполеона.

Однак ніхто нікому не заборонить мати певні настрої. Одного недільного ранку Наполеон з'явився в стодолі й заявив, що він ніколи не збирався продавати колоди Фредерику, бо взагалі має за недостойне для порядної свині діло вести переговори з таким негідником. Голубам, яких так само посилали поширювати вістки про Повстання, було заборонено залітати у Фоксвуд; окрім того, гасло "Смерть Людству!" замінили на "Смерть Фредерику!" Під осінь була викрита ще одна диверсія Сноубола: виявилося, що під час своїх нічних візитів він навмисне засмічував посівне насіння, через що поля заросли бур'яном. Гусак, який був до цього причетний, визнав перед Верескуном свою провину і вкоротив собі життя, ковтнувши ягоди пасльону. Тепер тварини остаточно впевнилися, що Сноубол ніколи не удостоювався ордена

"Тварина — Герой Першого класу". Це була не більш як легенда, що її після Битви біля короварні пустив гуляти світом сам Сноубол. Він не просто не дістав ніяких нагород — він був підданий обструкції за ганебну поведінку під час бою.

Осінь випала, мабуть, найтяжчою з усіх можливих, зате будівництво млина було завершене. Звичайно, ще належало дістати обладнання, і Уїмпер вів на цей предмет якісь переговори, але що це важило? Попри всі перешкоди, попри брак досвіду, попри примітивне обладнання й зраду Сноубола, вони вклалися в запланований строк! І стіни тепер були такі, що їх могла зруйнувати лише вибухівка. У тварин де й бралися сили, коли вони починали думати про те, який трудовий подвиг здійснили та як зміниться їхнє життя, коли зрушать з місця крила вітряка, а дротами потече електрика. Забувши про втому, вони з переможними вигуками гасали й стрибали навколо новобудови. Наполеон з'явився у супроводі ескорту, щоб прийняти роботу. Він подякував худобі за самовіддану працю й оголосив, що вітряк носитиме його ім'я.

Через два дні відбулися позачергові збори в стодолі. Тваринам аж мову відібрало, коли вони довідалися, що Наполеон продав деревину Фредерику і завтра по неї приїде вантажівка. Отже, дружні стосунки з Пілкінгтоном були нещирі?

Усі контакти з Фоксвудом припинили, голубам наказали обминати Пінчфілд, а гасло "Смерть Фредерику!" поміняти на "Смерть Пілкінгтону!" Наполеон запевнив тварин, що чутки про можливий напад на Скотохутір не мають ніяких підстав, а жорстокість Фредерика дуже перебільшена. Все це плітки, які розпускав не хто інший, як Сноубол, котрий і ратицею не ступав на землю Пінчфілда, а жив у надзвичайних розкошах на подачки від Пілкінгтона у Фоксвуді й тільки у Фоксвуді.

Інші тварини нічого не могли допетрати, зате свині були у захваті від тактики Наполеона. Демонструючи дружбу з Пілкінгтоном, він змусив Фредерика підняти ціну за колоди до двадцяти фунтів. Найбільше ж мудрість вождя виявляється в тому, сказав Верескун, що він не вірить

нікому з людей, навіть Фредерику. Фредерик хотів всучити йому папірець, який зветься чеком, — за нього нібито можна одержати гроші. Але Наполеону памороки не заб'єш! Він візьме плату лише справжніми п'ятифунтовими папірцями, ще й до того, як по деревину приїде вантажівка. Буде на що закупити обладнання!

Тим часом колоди куди й поділися, а тварин знов скликано до стодоли. Обвішаний усіма своїми нагородами, блаженно усміхнений Наполеон розклався на узвишші: поруч нього стояла коробочка з-під китайського чаю, куди були складені гроші. Вервечкою тварини проходили повз неї, й кожний міг помилуватися спільним багатством. Боксер тицьнув у коробку ніс: біленькі папірці заворушилися від його подиху.

Але через три дні на мотоциклі примчав блідий Уїмпер і кинувся в дім. З апартаментів Наполеона долинув жахливий рев, і на фермі зчинився такий рейвах, ніби її охопила пожежа. Банкноти виявилися фальшивими! Фредерик не заплатив за колоди й шилінга!

Наполеон негайно скликав усіх і оголосив, що Фредерика належить спіймати і зварити живцем. Далі він попередив, що після такої зради слід чекати найгіршого: Фредерик разом з продажними шкурами, яких він найняв, щохвилини може напасти на ферму, вони давно готуються до цього, а відтак вартові мають бути особливо пильними. Четверо голубів полетіли у Фоксвуд з посланням, де висловлювалися надії на відновлення добрих стосунків з Пілкінгтоном.

Наступного ранку на них таки напали. Тварини снідали, коли вартовий повідомив, що Фредерик зі своїм воїнством уже пройшов крізь браму. Всі хоробро кинулися їм навперейми, але це вже була не Битва біля короварні. Довелося мати діло з п'ятнадцятьма чолов'ягами, половина яких була озброєна револьверами, і вогонь вони вели з п'ятдесяти метрів. Тварини того не витримали, ті з них, що лишилися живі, хоч і поранені, втекли в будинок, припавши до щілин та дірок від сучків, що випали. Весь пастівень разом з млином за мить опинився в

руках у ворога. Розгубився, здається, навіть Наполеон: він мовчки ходив з кутка в куток, стріпуючи витягнутим хвостиком. Мешканці Скотохутора з тужливою надією подивилися в бік Фоксвуда: якщо він захоче прийти на допомогу, то вдасться перемогти. Однак у цей час повернулися голуби, і один з них кинув записку від Пілкінгтона. В ній було надряпано: "Так вам і треба!"

На превеликий жах тварин, Фредерик та його банда підійшли до млина. Двоє чоловіків ломом і кувалдою ударили по його стіні.

— Нічого в них не вийде! — вигукнув Наполеон. — Наші стіни вистоять! Не вдавайтесь у відчай, товариші!

Але Бенджамін не відвів погляду: ось біля підніжжя млина утворилася дірка.

— Так я і думав, — хитнув довгою мордою осел. — Невже ви не розумієте, що відбувається? Зараз вони насиплять у цю дірку пороху.

Тварини застигли в чеканні: ніхто не зважився вийти з прихистку. Вибух страшної сили струснув землю, голуби знялися в повітря, а всі інші, окрім Наполеона, розпласталися на підлозі. Коли ж випросталися, то побачили, що там, де був млин, клубочиться чорна хмара. По всьому!

Куди й поділися страх та відчай, які хвилину тому охопили мешканців Скотохутора; заклик до помсти вихопився у всіх одразу, і, не чекаючи команд, вони в єдиному пориві кинулися на ворота. Ніхто не відчував болю від куль, які впивалися в тіло; забувши про вогнепальну зброю, люди вдалися до кілків та кутих залізом чобіт. Марно! Не їм судилося стати переможцями у цій кривавій битві…

На полі бою залишилися дві корови, троє гусей і дві овечки: майже всі інші були поранені. Навіть Наполеонові, котрий керував операцією з тилу, куля відірвала кінчик хвоста. Але й нападникам перепало. Трьом з них

Боксер копитами розбив голову, четвертий дістав удар рогами в живіт, дехто мусив руками підтримувати штани, які зуби Джессі та Блюбел перетворили на лахміття. А дев'ятеро псів з особистої охорони Наполеона з лютим гавкотом кинулися на людей, і тих пойняла паніка. Фредерик гукнув, що нічого не вдієш — треба тікати, й вороги ганебно накивали п'ятами, рятуючи своє нікчемне життя.

Тварини гнали їх до краю поля, встигнувши піддати під зад тим, хто перелазив через живопліт.

Вони перемогли, але ж чого це коштувало! Всі були до краю виснажені та закривавлені, і в багатьох котилися сльози по тих, чиї нерухомі тіла лежали на траві. Ледь волочачи ноги, наблизилися вони до вітряка, точніш до місця, де він стояв. Так, не лишилося й слідів їхньої тяжкої праці — не вціліли навіть підвалини, навіть каміння, яке можна було б знов використати для будівництва: вибух розкидав усе на сотні метрів. Усе загинуло.

На фермі їх зустрів Верескун, котрий кудись подівся на час бою, осяйний і радісний; до їхніх вух долинули звуки врочистого салюту.

— Чому стріляє револьвер? — спитав Боксер.

— На честь нашої перемоги! — відповів Верескун.

— Яка перемога?! — здивувався Боксер. В нього тріснуло копито, він загубив підкову, і не менш як дюжина куль застрягла в м'язах його задньої ноги.

— Що за настрої? Хіба ми не прогнали ворогів нашої ідеї — священої ідеї Скотохутора?

— Але ж вони зруйнували вітряк! А ми ж будували його два роки.

— То й що? Ми спорудимо інший вітряк, ще кращий. Ми зведемо десяток вітряків, якщо це нам буде потрібно. Ви не цінуєте, товариші, величі того, що нам вдалося здійснити. Ворог захопив майже всю нашу землю. А тепер — завдяки товаришу Наполеону — ми відбили кожний її дюйм!

— Ми відбили лиш те, що було у нас і раніше, — сказав Боксер.

— Зате ми перемогли! — заявив Верескун.

Боксерові дуже боліли рани. Він знав, що млин доведеться відновлювати, починаючи з підвалин, і вже примірявся до майбутньої роботи. Все правильно! Але вперше він відчув, що йому вже одинадцять років і що його могутні м'язи вже не ті…

Та побачивши зелений прапор, який лопотів на вітрі, почувши промову Наполеона, який дякував їм за мужність, — тварини нарешті відчули себе переможцями. Загиблим влаштували врочистий похорон: Боксер і Кловер тягли віз, який виконував функцію катафалка, а Наполеон особисто очолював процесію. На святкування було відведено два дні. Прозвучало багато пісень, промов, пострілів з револьвера, і кожний дістав премію — яблуко, а птахів було винагороджено ще й двома унціями зерна, а собак — двома бісквітами. Було також оголошено, що бій надалі називатиметься Битвою біля Вітряка, а Наполеон долучить до своїх нагород ще одну — орден Зеленого Прапора. Сумний епізод з банкнотами стерся з пам'яті.

А через кілька днів сталася якась незрозуміла історія з віскі, яке зберігалося в льоху. Його виявили в перші ж дні по вигнанню Джонса, однак ніхто ним не зацікавився. Та в першу після перемоги ніч з будинку долинали співи, у яких, на превеликий подив слухачів, звучали нотки гімну "Тварини Англії"; Наполеон у старому капелюсі колишнього господаря галопом пробіг двором і щез у задніх дверях. Вранці на фермі було на диво тихо; далеко по дев'ятій з'явився Верескун — з опухлою

пикою, з кволо обвислим хвостом. Він скликав усіх, аби повідомити страшну новину: товариш Наполеон вмирає!

Сповнений відчаю плач розлігся по Скотохутору. Перед дверима будинку, де були апартаменти Великого Вождя, було розкладено солому, всі ходили на цирлах і з жахом питали один одного, як вони житимуть, якщо Товариш Наполеон їх покине? Подейкували, що, попри всі застороги, Сноуболу вдалося підсипати в його їжу отрути. Об одинадцятій Верескун вийшов ще з одним повідомленням: полишаючи цей світ, Вождь розпорядився карати на горло кожного, хто візьме в рот алкоголь.

Однак до вечора Наполеону полегшало, а до ранку у Верескуна з'явилася можливість повідомити, що Захисник Усіх Пригноблених і Пострах Людства на шляху до одужання. Надвечір того ж дня він спромігся взятися за роботу й послав Уїмпера в Уїлдінгтон купити якусь літературу з пивоваріння й винокуріння. Через тиждень він віддав розпорядження розорати лужочок у саду, який було відведено під пасовисько для тих, хто йде на заслужений відпочинок. Адже земля виснажена й потребує рекультивації; втім, для чогось Наполеон засіяв її ячменем.

Приблизно в цей час стався інцидент, який мешканці ферми ну ніяк не могли втямити. Якось уночі щось бахнуло, аж усі тварини попрокидалися та повисипали назовні. Світив місяць. Біля торця великої стодоли, де було записано Сім Заповідей, валялася поламана драбина, поряд з нею вовтузився оглушений Верескун, а неподалік від нього — ліхтар, пензлик й перекинуте відерце з білою фарбою. Собаки одразу ж оточили його, і щойно Верескун звівся на ноги, поштиво провели до ферми. Старий Бенджамін похитав головою, даючи знати, що він усе збагнув, однак не зронив і слова.

Незабаром Мюріель, перечитуючи Сім Заповідей, помітила, що одну з них тварини засвоїли явно неправильно. Вони досі думали, що П'ята Заповідь — це "Тварини ніколи не вживають алкоголю", але тут були ще

два слова, які вони свого часу не завважили: "Тварини не вживають алкоголю понад міру".

Розділ IX

Другого дня після святкування перемоги взялися за відновлення вітряка. Боксер не хотів гаяти і дня, вважаючи, що для нього питання честі — не дати й знаку, як він страждає від болю, тільки Кловер і признався в тому. Вона приклала до рани припарку з трав, і удвох з Бенджаміном вони попередили битюга, що він повинен хоч трохи берегти себе. "Твої легені не вічні", — втовкмачувала йому Кловер, та Боксер не хотів її слухати. В нього лишилася одна мета, сказав він, — побачити млин відродженим до того, як він піде на відпочинок.

Тоді, коли закони Скотохутора тільки формувалися, пенсійний вік був визначений для коней і свиней у двадцять років, для корів — чотирнадцять, для собак — дев'ять, для овечок — сім, для курей і гусей — п'ять років. Питання розміру пенсії відклали на пізніше. І хоч поки що ніхто з тварин не претендував на неї, розмови на цю тему точилися частіше й частіше. Оскільки загончик у саду було засіяно ячменем, ходили чутки, що для старих трудівників відведуть частину великого пастівня. Казали, що коням відведуть п'ять фунтів зерна на день, а взимку — п'ятнадцять фунтів плюс моркву, а в святкові дні, можливо, ще й яблука. Дванадцять років Боксеру мало виповнитися наступного року, під осінь.

Тим часом жити стало важче. Зима виявилася такою ж лютою, як і торік, а їжі було ще менше. Норми знов були урізані для всіх, окрім собак та свиней. Зрівнялівка, пояснив Верескун, суперечить принципам Анімалізму, та й взагалі — їжі стачає, хай там що здається окремим сумнівним особам. Пізніш, звичайно, виникне необхідність у коригуванні порцій (Верескун завжди послуговувався цим терміном), але порівняно з тим часом, коли панував Джонс, вони всього мають з надміром. Зачитуючи зведення своїм високим ядучим голосом, Верескун цифрами доводив, що тепер у них більше зерна, більше соломи, більше буряків,

краща вода, а працюють вони менше, живуть довше, молодняк росте швидше і навіть гедзі не так дошкуляють, як колись. Тварини слухали… Чесно кажучи, вони вже давно забули, як воно було в ті самі часи Джонса, відчували тільки, що їм важко: що голод і холод мучить їх, а часу для відпочинку в них не лишається. Та коли кажуть, що колись було гірше, треба вірити. Головне ж, колись вони були рабами, а тепер вільні, і в цьому сенс їхнього життя, на що не забував указувати Верескун.

З'явилося багато нових ротів, які потребували поживи. Восени майже водночас опоросилися чотири свиноматки — всі їхні тридцять чотири поросятка поспіль були рябими, а що на фермі жив тільки один кнур — Наполеон, то були всі підстави мати його за батька. Пізніш, коли з'являться будівельні матеріали, в саду вирішили побудувати школу, поки що ж пацята трималися окремо. З часом прижилося правило уступати дорогу, окрім того, вони, незалежно від віку, дістали привілей прикрашати хвостики зеленою стрічечкою.

Рік випав урожайний, однак коштів на все не стачало. Були закуплені цегла, щебінка та вапно для будівництва школи: постійної ощадливості потребувало відновлення вітряка. Окрім того, треба було діставати гас і свічки, цукор для наполеонівського спецстолу (іншим свиням він був шкідливий, бо вони від нього занадто товстіли), інструмент, цвяхи, вугілля, дроти, бляху для покрівлі й бісквіти для собак. Були експортовані кілька копиць сіна й частина врожаю бульб, а контракт на постачання яєць зріс до шістсот на тиждень, і курки марно сподівалися, що колись їх оточать чарівні комочки пуху — їхні любі курчата. Після грудневого урізання раціону було ще й лютневе, а стійла перестали освітлювати. Втім, здається, до свиней це не стосувалося, бо за всіх злигоднів вони гладшали. Якось лютневого дня з будиночка за кухнею, де стояв перегонний апарат, долинув такий теплий та ситний дух… Хтось сказав, що так пахне смажений ячмінь, і тварини зраділи: може, це на вечерю готують для них поживну хльобавку? Однак ніхто її не скуштував, а наступної неділі було оголошено, що ячмінь віднині призначається свиням. А його ж зібрано так багато! Незабаром мешканці Скотохутора довідались, що тепер кожна свиня матиме на обід пинту пива, а

Наполеон — півгалона, і цю порцію подаватимуть йому у супниці з порцелянового сервіза.

Зате ж худоба ні перед ким не схиляла шиї, як раніше! Можна було співати, розмовляти, виходити на демонстрацію... Наполеон розпорядився, щоб раз на тиждень відбувалися так звані Стихійні Демонстрації з метою уславити досягнення та перемоги Скотохутора. В призначений час тварини лишали роботу і, зібравшись у дворі, врочисто марширували — спочатку свині, потім коні, корови, вівці й домашня птиця. Собаки супроводжували процесію з флангів, а попереду вицибував чорний півень Наполеона. Боксер і Кловер несли зелений прапор, прикрашений рогом і копитом та закликом "Слава Товаришу Наполеону!" Віршотворці читали поеми на честь Вождя, Верескун виголошував промову про те, як було колись, а стало тепер, і все завершувалося салютом з револьвера. Найбільш полюбляли Стихійні Демонстрації овечки; коли хтось ремствував (це тварини дозволяли собі, коли поблизу не було ні свиней, ні собак), що вони марно втрачають час та мерзнуть, негайно ж починало лунати: "Чотири ноги — добре, дві ноги — погано". І все-таки ці заходи подобалися більшості скоту. Вони нагадували, що хай там що, а панів над ним немає і трудиться худоба заради власного добробуту. Окрім того, пісні, Верескунові промови, лопотіння прапорів на вітрі допомагали забути про голодні шлунки.

У квітні Скотохутір оголосив себе Республікою, і виникла потреба всенародним голосуванням обрати Президента. Ним став Наполеон, бо інших кандидатур не було. В ці дні до відома тварин довели нові деталі зв'язку Сноубола з Джонсом. Виявляється, зрадник не лише готував поразку в Битві біля Короварні, маскуючи свої дії військовою стратегією, а й одверто змагався на боці людей, навіть очолював їх. А причиною рани на його спині були зуби Наполеона.

Серед літа на фермі несподівано з'явився ручний ворон Мозус. Він не змінився: так само, десь сидячи, тріпав чорними крилами й розповідав свої історії кожному, хто хотів його слухати. "Там, за хмарами, товариші, — врочисто казав він — гора Смоктунців, благословений край, де ми,

бідні тварини, відпочиватимемо від трудів наших". Тепер він розповідав, що встигнув побувати на небі й на власні очі бачив кущі, де ростуть пряники та грудки цукру. Багато хто вірив йому: має ж бути бодай на іншому світі якась справедливість. Єдине, що вони не могли зрозуміти, то це ставлення свиней до Мозуса. Вони нібито й називали його базікалом, а оповідки про Гору Смоктунців порожніми вигадками, проте дозволяли ворону просторікувати на фермі й навіть виділили йому чверть пінти пива на день.

Коли копито зажило, Боксер ще з більшим запалом узявся до роботи: адже, окрім усього, в березні почалося ще й будівництво школи. Часом виснажлива праця й життя надголодь ставали нестерпними, але Боксер ніколи не занепадав духом. Ніщо в ньому не виказувало знесиленість, тільки й того, що шерсть не вилискувала, як раніше, а м'язи вже не так вигравали. Казали, що з першою травичкою він стане яким був… Та весна настала, а все одно здавалося, що Боксера, коли він витягував із штольні величезний камінь, на ногах тримає тільки залізна воля. Його губи знайомо складалися, однак вимовити: "Я працюватиму ще більше" — в нього не стачало сили. Та думати про своє здоров'я він не хотів. Коли настало його двадцятиліття, він вирішив не йти на відпочинок, доки не наскладає стільки каміння, щоб відновити млин.

Але якогось літнього вечора фермою пішли чутки, що з Боксером щось сталося: він нібито упав, тягнучи великий камінь. Мало не половина тварин кинулися до пагорба, де велося будівництво: справді, витягнувши шию з опущеною головою, між голобель лежав Боксер, боки його лисніли від поту, а з рота витікала цівочка крові. Кловер уклякла поруч.

— Боксер! — плакала вона. — Що з тобою?

— Легені… — озвався Боксер кволим голосом. — Але це марничка. Гадаю, ви зможете завершити млин і без мене. Я приволік багато каміння, мені не стачило одного місяця. Чесно кажучи, я вже потребував відпочинку. Бенджамін теж старий — можливо, нам дозволять піти на пенсію разом.

— Потрібна допомога, — сказала Кловер. — Біжіть хто-небудь до Верескуна й скажіть йому, що сталося.

За мить біля Боксера лишилися тільки Кловер та Бенджамін, який мовчки заходився відгонити від нього гедзів. Незабаром з'явився Верескун і висловив своє співчуття. Він сказав, що Товариш Наполеон сумує з приводу того, що найкращий трудівник занепав на здоров'ї і вже віддав розпорядження покласти його до чудової клініки в Уїлінгтоні. Тварини збентежилися. Хворого товариша — і в людські руки? Але Верескун переконливо пояснив їм, що ветеринар поставить Боксера на ноги скоріш, аніж це вдасться зробити в умовах ферми. Через півгодини кінь спромігся звестися і насилу додибуляти до стійла, де Кловер уже приготувала для нього свіжу солому.

Наступні дні Боксер лежав і споживав після їжі ліки, які свині знайшли у ванній кімнаті й прислали для хворого. Він умовляв Кловер не брати близько до серця те, що сталося: ось він відпочине, й попереду в них чудові три роки, які проведуть край пасовиська в спокої та добробуті. Нарешті в нього буде вільний час, і він опанує інші двадцять дві літери алфавіту.

Бенджамін і Кловер приходили до Боксера після роботи, а вдень усі були на полях, прополюючи буряки під наглядом свиней. Одного разу вони побачили, що Бенджамін біжить щодуху й кричить не своїм голосом: "Хутчіш! Хутчіш! Всі сюди! Боксера забирають!" Не зважаючи на свиней, всі кинули роботу й погнали до будівель. Справді, у дворі стояв фургон, запряжений двома кіньми, якими правив дрібненький чоловічок у низько насунутому на очі капелюсі. Стійло Боксера було порожнє.

Тварини обступили фургон. "До побачення, Боксере! — загукали вони. — Одужуй швидше!"

— Дурні! Дурні! — злементував Бенджамін, у відчаї риючи землю копитами. — Хіба ви не бачите, що написано на фургоні?

Залягла тиша. Мюріель почала складати літери в слова, Бенджамін відштовхнув її і прочитав: "Альфред Сіммонс. Бойня і миловарня. Торгівля шкурами, кістками і м'ясом. Корм для собак".

— Зрозуміли, що це означає? Вони продали Боксера на шкуродерню!

Крик жаху вихопився у всіх тварин. В цю мить візник смикнув віжки, й фургон повільно рушив. Тварини з плачем бігли слідом; налігши на ноги, Кловер наздогнала його. "Боксере! — гукнула вона. Боксере! Боксере!" У задньому віконечку фургона з'явилася рідна всім морда битюга з білою смужкою.

— Боксере! — закричала Кловер сповненим відчаю голосом. — Тікай! Швидше! Вони везуть тебе на смерть!

Всі тварини також загукали: "Стрибай, Боксере, стрибай!" Всередині фургона пролунало гримкотіння копит. Здавалося, ще кілька ударів — і фургон розлетиться на друзки. На жаль! Сили в Боксера вже не було, а повоз котився швидше й швидше — надто пізно збагнули тварини, що можна добігти до воріт і перепинити йому шлях. "Товариші! Товариші! — гукали вони до двох коней. — Ви ж везете на смерть свого брата". Але тупі створіння лиш хляпали вухами та прискорювали крок; незабаром фургон щез за дорожнім поворотом. Більше ніхто Боксера не бачив.

Через три дні було оголошено, що він помер у шпиталі, хоч там і прагнули врятувати йому життя. Верескун запевняв усіх, що Боксер помер у нього на руках.

— Це було найвеличніше в моєму житті видовище, — казав Верескун, піднімаючи хвостик та втираючи сльози. — Коли у нього забракло сил говорити, він прошепотів мені на вухо: "Вперед, товариші! Вперед заради Повстання! Хай живе Товариш Наполеон! Наполеон ніколи не помиляється". Такі були останні слова цього чесного трудівника, а хвилювало його одне — незакінчений млин.

Після цього повідомлення настрій Верескуна різко змінився. Він помовчав і підозріло озирнувся, перед тим як продовжити промову.

До нього дійшли ті безглузді й злі чутки, які хтось поширював під час від'їзду Боксера. Хтось завважив, що на фургоні було написано "Бойня" і зробив незрілий висновок, що Боксера відправляють до шкуродера. Аж не віриться, що серед нас можуть бути такі легковірні панікери. Невже, — тут він крутнув хвостом. — Невже хтось думає, що він розуміється в справах краще від обожнюваного Наполеона? А все ж так просто! Свого часу фургон справді належав бойні, але потім його купила ветеринарна лікарня і ще не встигла замазати старий напис. Ось де причина непорозуміння.

Слухаючи це, тварини відчули величезну полегкість. А коли Верескун розповів, якими турботами був оточений Боксер, на якому ліжку вмирав, якими ліками його поїли, — Наполеон без вагань викладав за них великі гроші, — у всіх розвіялись рештки сумнівів. Смуток розлуки з товаришем поступився світлим думкам, що помер він щасливим.

Наступної неділі Наполеон особисто з'явився на сходку й виголосив промову на честь Боксера. На жаль, можливості поховати на фермі нашого товариша нема, але він уже розпорядився сплести великий лавровий вінок і покласти його на могилу славного трудівника, а за кілька днів свині влаштують по ньому поминки. Свій виступ Великий Вождь завершив тим, що нагадав улюблені афоризми Боксера: "Я працюватиму ще більше" і "Наполеон ніколи не помиляється". Слова ці кожен повинен прийняти як свої власні.

У день, призначений для поминок, з Уїлінгтона прибув повіз лавочника і доставив великий дерев'яний ящик. Вночі з будинку долинали дикі співи, якісь підозрілі звуки, що викликали в уяві запеклу бійку, й все це завершилося дзенькотом розбитих шибок. До полудня по тому ніхто не з'являвся у дворі, й ходили чутки, що свині десь роздобули грошей, на які купили горілку.

Розділ X

У мигтінні весен і осеней минали роки. Йшли з життя ті, кому відпущено на Землі короткий строк. Настав час, коли не лишилося майже нікого, хто міг би пригадати, як було до Повстання — хіба що Кловер, Бенджамін, ворон Мозус та кілька свиней.

Померла Мюріель, уже не було Блюбел, Джессі й Пінчера. Не стало й Джонса — він завершив свої дні в лікарні для алкоголіків. Забули Сноубола. Забули й Боксера — за винятком небагатьох. Кловер стала зовсім старенькою з ревматичними ногами й каправими очима. Два роки тому вона досягла пенсійного віку, але ніхто з тварин не пішов на заслужений відпочинок, і давно вже ніхто не сподівався на клапоть пасовиська, де можна було б відпочити від трудів. Наполеон тепер важив півтора центнера, та й Верескун так розтовстів, що очі зовсім втопилися в складках жиру. У Бенджаміна посивіла морда, й після смерті Боксера він став ще похмуріший.

Приріст виявився не такий уже й великий, однак на фермі тепер жило чимало тварин. Для багатьох Повстання було малоймовірною легендою, а ті, кого купили, взагалі нічого про нього не чули. Окрім Кловер, було ще три коняки. Чесні робітниці, надійні товариші, вони, проте, відзначалися рідкісною тупістю: ніхто з них не освоїв алфавіт далі літери В. Вони охоче підтримували принципи Анімалізму, надто коли їх тлумачила Кловер, до якої вони ставилися з великою повагою, але навряд чи щось у тому петрали.

Ферма процвітала, на ній панував суворий лад, вона навіть розширилася за рахунок двох ділянок, куплених у містера Пілкінгтона. Будівництво вітряка нарешті було успішно завершене, й тепер фермі належали віялка та елеватор, не кажучи вже про кілька новобудов. Уїмпер здобувся на бідарку і вже не ходить пішки. Електрика на Скотохуторі так і не з'явилася, але вітряк молов зерно, що давало фермі непогані прибутки. Тваринам довелося ще немало потрудитися, адже треба було поставити динамомашину. Але про добробут, що його так

яскраво змальовував Сноубол — електрика в стійлах, холодна та гаряча вода, триденний робочий тиждень — уже не йшлося. Наполеон відмовився від усіх цих ідей, оскільки вони суперечили духу Анімалізму. Істина, сказав він, полягає в безперервній праці й помірності.

Часом здавалося, що хоч ферма багатіє, але це не має якогось стосунку до тварин, — хіба що до свиней та собак. Можливо, такі думки виникали через те, що на фермі було дуже багато свиней і дуже багато собак. Звичайно, вони не лишалися осторонь роботи… Вони були завантажені по саму зав'язку, як не втомлювався пояснювати Верескун, нескінченними обов'язками щодо контролю й організації праці на фермі. Багато з того, ще вони робили, не кожен міг збагнути. Наприклад, вони складали зведення, звіти, протоколи, пам'ятні записки, і від усього цього прямо залежав добробут ферми. Так вважав Верескун, і все-таки ні свині, ні собаки не створювали своєю працею ніякої поживи, а їхній могутній колектив відзначався рідкісним апетитом.

Що ж до інших, то їхнє життя не змінилось. Вони так само потерпали від голоду, спали на соломі, пили з колод і трудилися на полях: взимку їм дошкуляв холод, а влітку гедзі. Часом старі мешканці скотарні силкувалися згадати, краще чи гірше їм велося в перші дні після Повстання — і не могли. їм ні з чим було порівняти теперішнє життя: єдине, що в них було, — це повідомлення Верескуна, котрий, озброївшись цифрами, доводив, що всім з кожним днем краще. Тварини відчували, що проблема зайшла в глухий кут, та в них і часу не лишалося, аби розводитись на цю тему. Тільки старий Бенджамін міг пригадати кожний свій день, і він знав, що так було завжди, не краще й не гірше — голод, злигодні, розчарування; такий, казав він, нездоланний закон буття.

І все-таки худобу не полишала надія. Більше того, вони ніколи не втрачали почуття гордості за те, що їм випала така честь — бути мешканцями Скотохутора. Адже в цілій Англії не було ферми, якою б володіли й управляли самі тварини. Навіть молодь, навіть ті, кого купили за десять чи двадцять миль від Скотохутора, відчували свою причетність

до великого дива: коли гримів салют, а зелений прапор починав майоріти на вітрі, вони пригадували оповіді про те, як було вигнано Джонса, викарбувано Сім заповідей й здобуто перемогу над Людством у великих битвах. Ніхто не був забутий і ніщо не було забуто. Віра в передбачену Майором Республіку тварин, яка розкинеться на зелених полях Англії, де не ступатиме людська нога, продовжувала жити. Колись цей час настане, можливо, нескоро, можливо, ніхто з нинішніх мешканців Скотохутора не дочекається його, але настане неодмінно. І всі знали мелодію гімну "Тварини Англії", хоч ніхто не зважувався виконувати його вголос. Так, жилося важко, й не всі надії збувалися, але вони розуміли, що не такі, як інші. Якщо й голодували, то не тому, що годували деспотів-людей; якщо вимотували із себе жили, то все одно задля себе. Ніхто з них не ходив на двох ногах. Ніхто не знав слова "хазяїн". Усі були рівні.

Якось на початку літа Верескун наказав овечкам іти за ним і повів їх у віддалений закуток ферми, порослий березняком. Там вони провели тиждень, скубучи молоді пагінці. Верескун навчав їх нових пісні, й для цього вони потребували усамітнення.

Одного чудового вечора, якраз тоді, коли овечки повернулися, тварини почули схвильоване іржання Кловер і зупинилися в подиві. Коли іржання повторилося, всі галопом помчали на ферму. Вскочивши в двір, побачили те, що збентежило стару кобилу.

Верескун ішов на задніх ногах. Не без труднощів несучи своє черево, перечіпаючись копитом об копито, він, проте, благополучно пробалансував через двір, а за мить вийшла вервечка свиней — і всі на задніх ногах. У одних це виходило зграбніше, інші ж явно потребували підпорки, але всі вони, тримаючись вертикально, зробили коло. Пролунало собаче гавкання, врочисте кукурікання чорного півня, й з'явився сам Наполеон. Пихатий і величний, він прошпацірував двором, оточений псами.

Поміж копитами в нього був затиснутий канчук.

Панувала мертва тиша. Збившись у гурт, тварини спостерігали, як повз них суне свиняча процесія, і їм здавалося, що світ перекинувся. Коли ж отямились, то, попри страх перед собаками, попри виховану багатьма роками звичку не ремствувати й не критикувати своїх керівників, — пролунали слова протесту. Та, ніби за сигналом, овечки замекали на повні груди:

— Чотири ноги добре, дві ноги краще! Чотири ноги добре, дві ноги краще! Чотири ноги добре, дві ноги краще!

Так тривало хвилин п'ять, коли ж овечки замовкли, звертатися з протестами стало ні до кого, бо свині зайшли в дім.

Бенджамін відчув, що хтось тицьнувся йому носом в плече. Це була Кловер. її старі очі ще більше потьмяніли. Не кажучи й слова, вона мовчки потягнула його за гриву й повела до затилля великої стодоли, на якому було записано Сім Заповідей.

— Погано бачу, — сказала нарешті. — Та навіть замолоду я однаково не могла прочитати, що тут написано. Мені здається, що стіна стала іншою. Чи не стали іншими й Сім Заповідей, Бенджаміне?

Вперше осел порушив своє правило й прочитав Кловер, що там було написано. Те ж саме, що й раніше, окрім останньої Заповіді. Тепер вона була така:

ВСІ ТВАРИНИ РІВНІ, АЛЕ ДЕЯКІ ТВАРИНИ

БІЛЬШ РІВНІ, АНІЖ ІНШІ

Після цього вже нікого не здивувало, що всі свині, які наглядали за роботами, озброїлися канчуками. Не здивувало й те, що вони купили для себе радіоприймачі, провели телефон і підписалися на масову пресу. Навіть те, що Наполеон прогулювався з трубочкою в роті, не дивувало. На

ньому тепер був чорний піджак містера Джонса та його мисливські бриджі, а його улюблена свиноматка нап'яла на себе святкове плаття місіс Джонс. А що такого?

Через день десь так опівдні на Скотохуторі з'явилося кілька бідарок: це делегація з сусідніх ферм приїхала ознайомитися з тим, як тварини ведуть свої справи. Вони були у захваті від того, що побачили, а надто від млина. Худоба саме полола бурякове поле й не відривала очей від землі, не знаючи, кого боятися найбільше — чи свиней, чи людей-візитерів.

Увечері з будинку долинули пісні й веселий регіт. Раптом, дослухаючись до цих голосів, тварини перейнялися гострою цікавістю. Адже вперше люди й худоба зустрілися як рівні — що може відбуватися? Вони зібралися в саду; відчинивши хвіртку, злякалися, однак Кловер повела їх за собою. Вони підкралися до будинку, й ті, кому дозволяв зріст, зазирнули у вікна. За круглим столом сиділо з півдюжини фермерів і стільки ж найвизначніших свиней, які невимушено вмостилися в кріслах. Товариство розважалося грою в карти, час від часу відриваючись від цього заняття для чергового тосту. Колом ходив великий глечик, ходив давно, тож ніхто не звернув увагу на здивовані морди, що притислися до шибки.

З кружкою в руці піднявся містер Пілкінгтон з Фоксвуда. Я прошу, сказав він, усіх приєднатися до мене. Але спочатку йому кортіло виголосити тост.

— З почуттям глибокого задоволення треба відзначити — і, сподіваюся, зі мною погодяться всі, — що період непорозумінь і недовір'я відійшов у минуле, — сказав містер Пілкінгтон. — Настав час, — і так вважає не лише він, — коли шановні власники Скотохутора змінять своє ставлення до сусідів. Всі прикрі інциденти забуто, шкідливі ідеї відкинуто. Колись побутувала думка, що саме існування ферми, де порядкують тварини, явище ненормальне й може погано вплинути на ситуацію в інших маєтках: на скот, та й на робітників. Багато які фермери вважали, що тут панує дух розпусти й вседозволеності. Але віднині всі тривоги

позаду. Сьогодні він особисто та його друзі досконально вивчили Скотохутір — і що ж вони виявили? Для всіх фермерів можуть бути надихаючим прикладом не тільки сучасні методи господарювання, а й порядок та дисципліна, які панують тут. І він, і його друзі сьогодні бачили чимало нововведень, які вони постараються негайно запровадити у себе.

— Хотілося б, — завершуючи свій виступ, сказав він, — ще раз підкреслити ті дружні зв'язки, які віднині встановлюються між Скотохутором і його сусідами. Між свиньми й людьми та й бути не може суттєвих протиріч. У них однакові турботи й труднощі, однакові проблеми, які стосуються…

Тут містер Пілкінгтон чомусь захвилювався, увесь напружився; однак, опанувавши себе, від чого всі його численні підборіддя почервоніли, він нарешті вимовив: "Якщо у вас робочий скот, то у нас робочий клас!"

Цей каламбур викликав за столом схвальне ревисько, а містер Пілкінгтон ще раз подякував свиням за те, що за їхньою допомогою вони зможуть вирішити проблеми тривалого робочого дня, малого раціону й жорсткої системи керування, що він сьогодні спостерігав на фермі.

Далі містер Пілкінгтон попросив товариство піднятися, переконавшись попередньо, що кухлі наповнені. "Джентльмени, — завершив він свій виступ. — Я пропоную тост за процвітання Скотохутора".

Всі дружно й весело звелися на ноги, а Наполеон навіть полишив своє чільне місце й обійшов стіл, аби цокнутися з містером Пілкінгтоном своїм кухлем. Коли веселощі вщухли, він, так само стоячи, заявив, що теж хоче мовити кілька слів.

Його промова була коротка. І він чувся щасливим, що період непорозумінь закінчився. Протягом тривалого часу ходили чутки, — їх розпускали, безперечно, наші злісні вороги, — про те, що він сам та його

колеги сповідують підозрілі й навіть революційні погляди. Що вони начебто ставлять собі за мету спровокувати виступи на сусідніх фермах. Яка неправда! Єдине їхнє прагнення — жити в мирі й підтримувати нормальні ділові стосунки із своїми сусідами: тепер і завжди. Ферма, якою він має честь керувати, являє собою кооперативне підприємство. Документ, що є в його розпорядженні, закріплює право спільної власності на Скотохутір за свинями.

Звичайно, колишньої недовіри бути не може, але, щоб закріпити процес зближення, на фермі будуть проведені деякі зміни. Наприклад, тварини мають дурнувату звичку звертатися один до одного "товариш". З цим буде покінчено. Окрім того, побутує химерний звичай, витоки якого невідомі, недільними ранками марширувати повз череп старого кнура, прибитий до палиці. І про це доведеться забути, а череп, як належить, буде поховано. Одвідувачі бачили зелений прапор. Так от, коли раніш на ньому були ріг і копита, то тепер полотнище буде чистим. У нього є лиш одне зауваження до чудової, пройнятої духом добросусідства промови містера Пілкінгтона. Кажучи про Скотохутір, він не міг знати, — бо про це буде повідомлено тільки зараз, — що назви "Скотохутір" віднині не існує. Віднині мова йтиме про ферму "Садиба", бо це її колишнє і справжнє ім'я.

— Джентльмени! — завершив свій виступ Наполеон. — Я хочу запропонувати вам той самий тост, лише трохи в іншій формі. Наповніть свої келихи. Джентльмени. Мій тост — вип'ємо за процвітання ферми "Садиба".

Кухлі були спорожнені до останньої краплини.

Тим, хто крізь шибки спостерігав цю сцену, почало здаватися, що відбувається щось неймовірне. Старі сліпкуваті очі Кловер перебігали з людського обличчя на свиняче рило. Одне було прикрашене чотирма підборіддями, друге п'ятьма, а в декого їх було по три. Чому всі вони накладалися одне на одне? Після того, як стихли аплодисменти й товариство повернулося до карт, тварини тихо пішли.

Та незабаром зупинилися, бо в будинку зчинився рейвах. Кинувшись назад, вони знов припали до вікон. Авжеж, у вітальні сварилися: Наполеон і містер Пілкінгтон водночас викинули на стіл по тузу пік.

Дванадцять голосів перекрикували один одного, але всі вони були такі однакові. Тепер зрозуміло, що сталося із свиньми.

Ті, що стояли іззовні, переводили погляд з людей на свиней, із свиней на людей, знову й знову вдивлялися в тих і в тих, але зрозуміти, хто є хто, не могли.